Пер Шевальє

ІСТОРІЯ ВІЙНИ КОЗАКІВ проти ПОЛЬЩІ

HISTOIRE DE LA CUERRE DES COSAQUES CONTRE LA POLOCNE

П'єр Шевальє

ІСТОРІЯ ВІЙНИ КОЗАКІВ проти ПОЛЬЩІ

з розвідкою
про їхнє походження,
країну, звичаї,
спосіб правління
та релігію і другою розвідкою
про перекопських
татар.

Переклад з французького видання 1663 року.

Київ «Томіріс» 1993

ББК 63.3(4УКР)46
Ш37

Автор цієї книги — французький офіцер. 1645 року він командував загоном козаків, які були завербовані французьким урядом в Україні. Загін запорожців брав участь в облозі Дюнкерка під час Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр. На початку визвольної війни 1648—1654 рр. Шевальє був секретарем французького посольства в Польщі. У 1653—1663 рр. написав розвідки про Україну, котрі не втратили свого пізнавального значення й у наш час. Це нове видання ілюстроване творами українського та зарубіжного мистецтва.

Друкується з незначними змінами за виданням:
П'єр Шевальє. «Історія війни козаків проти Польщі».
Підготували до друку А. З. Барабой і О. А. Бевзо.
Переклад Ю. І. Назаренка.
Київ, видавництво Академії наук України, 1960.

Упорядкування ілюстрацій
Юрія ІВАНЧЕНКА.

Макет та художнє оформлення
Івана ДИННИКА

І $\frac{0503020902—026}{93}$ без оголошення

ISBN 5-87498-087-3

© Макет та художнє оформлення «Томіріс», 1993

ПРАЦІ П. ШЕВАЛЬЄ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На початку 1663 р. відомий на той час французький мандрівник і вчений Мелькіседек Тевено видав перший том двотомного збірника: «Повідомлення про різні цікаві мандрівки, що не були опубліковані і передаються повністю або частково з оригінальних писань мандрівників французьких, іспанських, німецьких, португальських, голландських, перських, арабських та інших» *. В цьому томі було вперше вміщено «Розвідку про козаків» П'єра Шевальє, яка крім етнографічного матеріалу містила також коротку історію українського козацтва, і зокрема стисле відомості про перші чотири роки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Того ж року П'єр Шевальє видав у Парижі власним коштом окрему книгу, в якій надруковано його твори: «Розвідка про землі, звичаї, управління, походження та релігію козаків», «Розвідка про перекопських татар» і «Історія війни козаків проти Польщі». В першій розвідці опущено відомості про визвольну війну українського народу, що зроблено, за висловом автора, «для уникнення нудного повторення» **. В 1668 р. вийшло друге видання цієї книги. В 1672 р. книга Шевальє побачила світ в Лондоні в перекладі на англійську мову. В 1859 р. її було втретє перевидано в Парижі.

Написання французьким автором книги про війну козаків проти Польщі, як і кілька виданнь, що витримала ця книга за короткий час у XVII ст., свідчить про великий інтерес громадськості західноєвропейських країн до визвольної війни українського народу. Велике міжнародне значення визвольної війни українського народу полягало перш за все в її серйозному безпосередньому впливі на зовнішню політику урядів Росії, Франції, Польщі, Англії, Швеції кінця 40-х — початку 50-х років XVII ст., воно проявилося і в тому, що передові кола різних країн з інтересом вивчали її досвід по літературним, хай не досить досконалим, джерелом того часу.

---

* Relations de divers voyages curieux, qui n'ont point été publiés et qu'on a traduits ou tirés originaux des voyageurs francais, espagnols, allemands, portugais, hollandais, persans, arabes etc., Paris, 1663.

** Див. даний переклад, стор. 20.

Книга Шевальє була досить відома в Польщі і на Україні в останній третині XVII — першій половині XIX ст. Її часто цитували дослідники. Її назву включали до бібліографії історії Польщі та України середини XVII ст. П. Симоновський своє «Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах» * в значній мірі побудував на матеріалах, запозичених саме з книги Шевальє; чимало сторінок праці Симоновського — це просто переклад відповідних сторінок книги французького автора. О. І. Рігельман відвів окремий розділ своєї праці «Летописное повествование о Малой России» ** «точному спискові перекладу» третьої, найважливішої розвідки Шевальє. Проте переклад вийшов далеко не точний — з чималою кількістю перекручень і довільних вставок. Нічого вже й казати, що мова перекладу, мова XVIII ст., дуже важка і малозрозуміла для сучасного масового читача. На працю Шевальє досить часто посилається автор першої половини XIX ст. Д. М. Бантиш-Каменський в своїй «Истории Малой России», особливо при наведенні прізвищ польських воєначальників або чисельності польського та козацького військ на різних етапах визвольної війни українського народу ***. Польські, українські і російські історики другої половини XIX — початку XX ст., як правило, замовчували або зовсім ігнорували працю Шевальє. Наявність великої кількості друкованих і доступних архівних джерел, а також певне недовір'я до розповіді чужинця, яка не мала посилань на джерела,— не єдині причини цього ігнорування. Не останню роль

---

* Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевальде и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. «Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», год третий, № 2, М., 1847, і окремий відбиток.

** «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как-то: черкасские или малороссийские и запорожские, а от них уже донские, а от сих яицкие, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские и проч. козаки, как равно и слободские полки. Собрано и составлено через труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана 1785—1786 года». Москва. В университетской типографии, 1847, стор. 49—100.

*** Д. М. Бантыш-Каменский, История Малой России, К., 1903, стор. 147—175.

у цьому відіграв характер опису французьким автором подій визвольної війни та її передумов.

Уважне вивчення творів Шевальє переконує в тому, що автор був добре обізнаний з досить численними і важливими документами з історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і що він описував її події менш тенденційно, ніж польська націоналістична шляхетсько-буржуазна історіографія; цьому саме сприяло його «чужинство»: бувши мандрівником з дружньої Польщі держави, він значно краще, ніж деякі сучасники подій — поляки, розумів і правдивіше висвітлював у своїй праці мотиви боротьби українського козацтва і її героїчність. Російським історикам було, мабуть, не до вподоби твердження Шевальє про те, що російський цар не одразу став активно допомагати українському народу в його визвольній війні, бо він боявся, що пожежа селянського антифеодального повстання перекинеться і на Росію. Українську історіографію відштовхуваи від розвідки Шевальє, очевидно, ті обставини, що в ній соціально-економічні передумови визвольної війни висунуті на чільне місце і що в цілому симпатії французького автора були на боці Польщі та її політичних діячів.

Слід сказати, що Шевальє носився з честолюбною думкою вважатись історіографом українського козацтва *, і свою найважливішу розвідку він назвав «Історія війни козаків проти Польщі», підкреслюючи цим і те, що ініціатива війни належала повсталому українському козацтву, і те, що він описує війну начебто з позицій української сторони. Але належність Шевальє до феодального пануючого класу і сповідання ним католицизму, з одного боку, політика тодішнього французького уряду, спрямована на підтримку королівської Польщі, польсько-шляхетське оточення, в якому перебував Шевальє під час своєї мандрівки, і польські джерела, якими він користувався, з другого боку, зумовили ту обставину, що він не міг по-справжньому прихильно ставитись до боротьби українських селян, міщан і козацтва за своє соціальне і національне визволення. В основному його симпатії були на боці шляхетсько-королівської Польщі.

Класові позиції і національні симпатії Шевальє виявилися в зневажливому ставленні до Максима Кривоноса, в третируванні козаків і українських селян, як «шарпачів» і «свавільників»; у тому, що М. Потоцькому і Яну Казіміру відведено чимало шанобливих і співчутливих рядків, а про Богдана Хмельницького сказано тільки, що він був не менш честолюбним, хоробрим та спритним, ніж Кромвель в Англії; в тому, що, правильно характеризуючи

* Див. присвячення автором праці графові де Брежі, стор. 18.

волелюбність, мужність і некористолюбність українського народу, він в той же час повторює наклепницькі твердження, поширювані польськими шляхетсько-магнатськими політичними діячами, про те, начебто українські козаки були суспіль п'яниці, підступні і зрадливі і т. ін.

Отже, об'єктивність Шевальє, більша ніж у польських хроністів-сучасників і пізніших польських шляхетсько-буржуазних істориків, сама по собі дуже обмежена. Проявом її можна вважати, наприклад, те, що Шевальє двічі підкреслює віроломство польських керівних кіл, яке виявилось у страті козацьких ватажків (Підкови, Павлюка) всупереч урочистій обіцянці зберегти їм життя (до речі, тільки завдяки цій обіцянці козаки погодилися видати своїх ватажків та скласти зброю). При всій своїй прихильності до М. Потоцького автор підкреслює, що однією з причин визвольної війни українського народу — точніше, поштовхом до неї — було те, що Потоцький замість задоволення скарг козаків готував проти них каральний похід * тощо. Обмежена об'єктивність Шевальє проявляється і в деяких інших твердженнях, про які іде мова трохи нижче.

Хоч П. Шевальє помилково вважав українську мову діалектом польської, але українців він називав руськими (les Russes) або русинами (les Russiens), іноді мешканцями України (les habitans de l'Ukraine), а їх мову називав рутенською, підкреслюючи, до речі, що вона дуже ніжна і сповнена пестливих виразів та витончених зворотів **. Росіян він визначав терміном «московити». Отже, він вважав українців окремим народом. Шевальє відкидав думку, наче козаки є народ, підкреслюючи, що це «тільки військо» ***, але він знав про поголівне прагнення мас українського народу під час визвольної війни до покозачення і зазначав, що дуже волелюбні мешканці України «сьогодні всі називаються козаками і з гордістю носять це ім'я» ****.

Шевальє було ясно, що козацтво утворилося стихійно задовго до сформування польським урядом загонів реєстровців. Але для кінця XVI і першої половини XVII ст. він не відрізняє вільних козаків — городових і запорозьких — від реєстровців. Між тим, як відомо, саме для цього періоду необхідно розрізняти вільних і реєстрових козаків: по суті то були два різних стани суспільства в тодішній Речі Посполитій Польській, і на окремих етапах історії їх суспільно-політична роль була далеко не однакова.

---

* Див. даний переклад, стор. 71.
** Там же, стор. 46.
*** Там же, стор. 30.
**** Там же, стор. 44.

З трьох розвідок Шевальє, які подаються у цьому виданні в перекладі українською мовою, найбільше історіографічне значення має, зрозуміло, «Історія війни козаків проти Польщі». Вона є стислим, але зв'язним викладом найважливіших політичних і воєнних подій перших чотирьох років визвольної війни українського народу. Автор не вдається в спеціальні розумування з приводу причин подій, а висвітлює їх скупими, нібито карбованими фразами. Так, немає в даній книзі розділу чи навіть окремої сторінки, де були б з повнотою викладені міркування автора про причини визвольної війни. Своє головне, мабуть, єдине завдання він вбачав у викладі фактів. Але з усього змісту праці видно, що автор вважав причинами війни релігійні і національні суперечності, виділяючи, проте, як головну, соціальне пригнічення українського селянства і козацтва польською шляхтою і магнатами. Так, він пише, що «багато польських магнатів, які здобули або одержали в дар прикордонні землі в місцях, призначених для перебування козацького війська, хотіло заради збільшення своїх прибутків підпорядкувати своїх нових підданих тій самій панщині, до якої були зобов'язані мешканці інших провінцій Польщі»; що за прикладом козаків «почали менш терпляче зносити своє ярмо й селяни» *. Далі він розповідає, що селяни України та сусідніх провінцій були «неначе рабами», переобтяжені працею і різними сплатами для панів і орендарів,— «отож не треба дивуватись, якщо селянські заворушення були такими частими і що в останніх війнах селяни відстоювали і обороняли свою свободу з такою завзятістю» **. Шевальє констатує, що саме «тяжке рабство було причиною розквіту всього хороброго запорозького війська» ***. Особливо цінним для історика визвольної війни українського народу є свідчення Шевальє, що під час так званого золотого спокою 1638—1647 рр. «руське (тобто українське.— *А. Б.*) населення не могло насолоджуватися миром, бо мир замість того, щоб приносити йому (населенню) спокій, давав шляхті більше змоги держати селян у рабстві» ****. Цікаво, що Шевальє розумів особливості польського кріпосного права, знав, що в Польщі селяни становили «частину спадкових маєтків» *****, тобто включались поряд з живим і мертвим реманентом до інвентарів маєтків.

Шевальє точно, хоч і стисло, передає зміст листа Богдана Хмельницького до Владислава IV від початку червня 1648 р., а також зміст листа Адама Киселя до Богдана Хмельницького.

---

* Див. даний переклад, стор. 27.
** Там же, стор. 44.
*** Там же, стор. 44.
**** Там же, стор. 76.
***** Там же, стор. 164.

Не підлягає сумніву, що він ці листи або копії з них читав: адже про ці листи немає згадки в книзі «Wojna domowa» С. Твардовського, перша частина якої вийшла в 1652 р. *, тобто раніш книги Шевальє, і в останнього зміст їх викладено значно точніше, ніж у Грондського **.

Можна так само впевнено сказати, що опис битви під Пилявцями дано Шевальє не тільки на основі усних оповідань і чуток, але, перш за все, на основі офіційних документів — реляцій або копій з них, які надійшли до Варшави з поля битви. Цікавим у цьому зв'язку є твердження Шевальє про те, що Богдан Хмельницький зовсім погано був поінформований про паніку, яка зчинилася в польському таборі під Пилявцями, і вважав втечу поляків стратегічним ходом; у офіційному документі під назвою: «Повідомлення про розгром польського війська під Пилявцями року божого 1648» відмічалось, що «козаки подумали, що наші роблять якийсь стратегічний маневр» ***.

Шевальє дає точний виклад змісту листа Яна Казіміра до кримського хана від 15 серпня 1649 р. Він був обізнаний також з польськими офіційними реляціями і іншими документами, які описували хід Збаразької облоги і Зборівської битви. Вкажемо тут на те, що, за офіційною реляцією (латинською мовою) про Зборівську битву, військо Богдана Хмельницького і татари *непомітно* підійшли дуже близько до королівського війська під Зборовом, хоч сотник М. Гдешинський, «воєначальник, який відзначається справжнім умінням розвідувати ворога і перевершує в цьому відношенні всіх інших командирів», був відряджений королем на чолі кількох сотень жовнірів на розвідку ****. Шевальє про це пише так: «Козаки так приховано пересувалися, що поляки

---

* S. Twardowski, Wojna domowa z Kozaki, Tatary, Moskwa, potem Szwedami i z Węgry, (С. Твардовський, Громадянська війна з козаками, [війна з] татарами, Москвою, потім з шведами і венграми, Каліш), Calissii, 1681.

** S. Grondski, Historia belli cosacco-polonici (С. Грондський, Історія козацько-польської війни, Пешт), Pestini, 1789. Викладаючи в листі до Богдана Хмельницького твердження Киселя про те, що в Польщі «всі мають можливість відстоювати свої інтереси», Шевальє вставив від себе два слова: «особливо військові». Це єдиний суб'єктивний момент, який Шевальє, як нами встановлено, вніс у виклад цих двох важливих документів.

*** Relasja pogromu wojska Polskiego pod Pilawcami anno domino 1648, Ягеллонська бібліотека в Кракові, рукопис № 90, арк. 9—10. Копія.

**** Relatio gloriosissimae expeditionis victoriosissimi progressus et faustissimae pacificationis cum hostibus serenissimi et potentissimi

їх *не помітили*,— чи тому, що король не відрядив розвідників, чи тому, що надіслані не змогли нічого довідатися, а чи тому, що навколишні селяни досить схильні були підтримувати козаків, оскільки вони були однакової релігії з ними, і не давали полякам правдивих відомостей» *. Отже, Шевальє не був покірним рабом апологетичних щодо Яна Казіміра джерел (таким саме була згадана латинська реляція), а до певної міри скептично і навіть критично ставився до них і відзначався певною широтою поглядів.

Виклад умов Зборівської мирної угоди, даний у книзі Шевальє, теж свідчить про використання ним різних більш-менш достовірних документів, в першу чергу таких, як «Щоденник, писаний в обозі під Зборовом року божого 1649» ** і «Повідомлення про найславетніший похід, найпобідоносніше просування і заключення найтривкішого миру з ворогами найяснішого і наймогутнішого монарха і владаря Яна Казіміра, короля Польщі і Швеції, року 1649», яке згадувалося вище. Але Шевальє не умовчав про те, що татари вимагали від польського короля згоди на пограбування України під час їхнього повернення до Криму, хоч у латинській — апологетичній — реляції про це не згадується. В пунктах Зборівської угоди, далі ним наведених, цієї вимоги немає, бо поляки, як відомо, давши згоду на пограбування населення України, настояли на тому, щоб до офіційного тексту угоди це не вносилося.

Особливо детально і в основному у відповідності з відомими нам на сьогодні документальними джерелами Шевальє описує «другу козацьку війну» — насамперед битву під Берестечком, а також Білоцерківську угоду. Звертає на себе увагу, що французький автор точно і правильно виклав зміст Білоцерківської угоди. До того ж з достатньо логічною підставою поділив її не на 11 пунктів, як це офіційно зробили комісари обох договірних сторін ***, а на 14.

Так, логічно вважати першим пунктом угоди те, що військо

---

principis ac domini Johannis Casimiri regis Poloniae et Sheciae anno 1649 (Реляція про найславніший похід, найпереможніше просування і укладення найтривкішого миру з ворогами найяснішого і наймогутнішого монарха і владаря Яна Казіміра, короля Польщі і Швеції, року 1649). Головний архів стародавніх актів у Варшаві, архів Потоцьких, кн. 35, арк. 840—852.

* Див. даний переклад, стор. 102.

** Diariusz spisany w obozie pod Zborowem anno domino 1649, Головний архів стародавніх актів у Варшаві, архів Радзівіллів, від. II, кн. 18, арк. 1—5.

*** Див. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. I—II, К., 1898, стор. 598—602.

запорозьке складатиметься з 20 000 реєстровців, які житимуть тільки в королівських маєтках, і другим пунктом те, що в разі, коли б гетьманом Хмельницьким і його полковниками в реєстр були записані піддані шляхти, тобто селяни, то останні зобов'язані перенести місце своєї осілості на королівські землі до Київського воєводства, а пани старости і підстарости не можуть їм перешкодити в продажу майна. В офіційному ж тексті Білоцерківської угоди всі ці рішення викладено у вигляді одного пункту. Зобов'язання, щоб польське військо відійшло на місце свого розташування,— хоч воно є пункт перемир'я, а не миру,— правильно виділити в окремий, тринадцятий пункт угоди так само, як зобов'язання, щоб татари відійшли якнайшвидше, було виділено в окремий, дев'ятий пункт угоди. Порозуміння про те, щоб обидві сторони присяглися дотримуватися пунктів угоди, а Військо Запорозьке щоб послало послів на наступний сейм для виявлення покори, були в тодішніх умовах не тільки процедурним питанням, але й питанням суттєвим, що визначало надалі відносини договірних сторін. Тому, мабуть, було б більш логічно і ці порозуміння викласти у вигляді окремих — останніх, тобто найменш важливих пунктів угоди, ніж писати їх поза пунктами угоди, як додаток з чисто процедурних питань *.

У праці Шевальє є чимало нових фактичних деталей, цікавих відтінків у висвітленні подій. Для прикладу вкажемо на те, що за твердженням Шевальє в корсунському війську Потоцького і Калиновського було 1800 козаків, які під час битви залишили поляків і приєдналися до повстанського війська Богдана Хмельницького **. Трохи вище він переконливо обгрунтовує додаткові передумови наявності козацьких (українських) частин у польському війську взагалі. Шевальє пише, що магнати, заощаджуючи видатки на утримання німецької гвардії, озброювали та одягали «на зразок німецьких драгунів чимало селян, підносячи їх дух зміною обстановки, що витягала їх з безодні рабства» ***. Звістка про те, що у війську польських гетьманів у битві під Корсунем були «козаки руські», які після розриву військом Богдана Хмельницького польського табору обрушилися на поляків, є в листі білоцерківського підстарости Чорного від 26 травня 1648 р. **** і у Пасторія *****. Але М. Грушевський ці звістки

* Див. даний переклад, стор. 179—183.

** Там же, стор. 81.

*** Там же, стор. 78.

**** Jakuba Michałowskiego Księga Pamiętnicza (Якуба Михаловського Пам'ятна книга, Краків), Kraków, 1864, стор. 25.

***** Pastorius. Bellum scythico-cosacium seu de conjuratio-

відхилив довільним мотивуванням, що «се виглядає як шаблоновий мотив, перенесений з попередніх битв», і посиланням на те, що «значніших козацьких контингентів у війську Потоцького ми не знаємо» *; книгу Шевальє Грушевський зовсім ігнорував. І досі в історичній літературі описання Корсунської битви позбавлені розповіді про перехід української за складом частини польського війська Потоцького — Калиновського на бік повсталого українського народу **. Вважаємо, що обгрунтоване твердження Шевальє при наявності аналогічної звістки в Михаловського і Пасторія переконує в необхідності включити цю розповідь до описів Корсунської битви.

Ще важливішим слід вважати твердження Шевальє про те, що після поразки українського війська під Берестечком польський уряд «не хотів знищити Україну, одну з головних провінцій королівства, яка була для інших оборонною твердинею, і внаслідок цього зруйнувати безліч шляхти та навіть найбільших магнатів, котрі, маючи великі землі, не могли б діставати з них жодних прибутків, якщо б знелюднити ті землі, бо в Польщі селяни становлять частину спадкових маєтків, і якщо якась земля втратить їх, то на їх місце можна знайти інших лише з великими труднощами; це було справжнім мотивом, який цього разу, а також в інших випадках перешкоджав повністю знищити козаків» ***. Це твердження треба доповнити і виправити посиланням на те, що й після Берестецької битви Речі Посполитій *не під силу* було знищити українське козацьке військо, а тим більше український народ в цілому. Швидка організація Богданом Хмельницьким нової української армії, яка завдала ряд ударів поль-

---

ne Tartarorum, Cosacorum et plebis Russicae contra regnum Poloniae ab invictissimo Poloniae et Sveciae rege Joanno Casimiro (Пасторій. Скіфсько-козацька війна або про змову татар, козаків і руської черні проти польського королівства за непереможного короля Польщі і Швеції Яна Казіміра, Гданськ), Gdańsk, 1652, стор. 5—6.

* М. Грушевський, Початки Хмельниччини (1638—1648), «Історія України-Русі», т. VIII, ч. II, вид. 2, Київ—Відень, 1922, стор. 189.

** К. І. Стецюк, Початок визвольної війни українського народу і переговорів про возз'єднання України з Росією в 1648 р., у книзі: «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», під редакцією В. А. Дядиченка, О. К. Касименка і Ф. П. Шевченка, К., 1954, стор. 95—96; В. А. Голобуцкий, Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого, М., 1954, стор. 50—51; І. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 129—130.

*** Див. даний переклад, стор. 164—165.

ським військам під Фастовом і Трилісами в серпні 1652 р., вигнання військ Радзівілла з Чернігівщини, наступ київського і переяславського козацьких полків на Київ, розгортання народної боротьби проти поляків на Київщині, Волині, Брацлавщині і Поділлі є переконливішими історичними доказами цього. Саме переможна сила опору українського селянства і козацтва була головною причиною того, що Польща вдруге пішла на мир з Запорозьким Військом і відмовилась від знищення» війська і українського народу взагалі. Але посилання на те, що неможливо знищити українських козаків і селян, бо без них маєтки не можуть бути джерелом прибутку для панів, було дуже поширене серед польської шляхти і магнатів у роки визвольної війни українського народу і лише частково було прикриттям безсилля Речі Посполитої. Досить навести таке місце з польської «Реляції розгрому польського війська під Пилявцями»: «Воєначальники і пани руські (тобто магнати, які мали володіння на Україні.— *А. Б*) радили не наступати на козаків, кажучи: «яка буде з цього користь, якщо своїх же селян переб'ємо» *. Шевальє і тут виявив знайомство з документами епохи і настроями польської шляхти та водночас виявив розуміння суперечливості суспільних відносин на Україні за часів її перебування під владою Польщі.

Дуже цікава розповідь Шевальє про те, що після поразок козаків під Кумейками і Боровицею в грудні 1637 р. Запорозьке військо було зовсім ліквідоване і в козаків було навіть відібрано Трахтемирів, але після мужньої двомісячної оборони повсталих козаків і селян на річці Старці поляки «змушені були капітулювати перед цими одчайдухами та пообіцяти їм, що козаки будуть поновлені у своїх привілеях і що їхнє військо, як і раніше, складатиметься з шести тисяч під командуванням гетьмана, призначеного королем» **. Ця розповідь знаходить собі підтвердження в преамбулі сеймової ординації 1638 р., де сказано, що «всі давні юрисдикції, старшинства, прерогативи і доходи та інші «достоїнства» козаків через повстання їх нині втрачені і на вічні часи в них віднімаються, бо Річ Посполита бажає мати тих козаків, яких воєнне щастя зберегло живими, за поспольство, в хлопів повернене» ***. І тільки після цього вступу говориться, що, оскільки реєстрові козаки підкорилися королю і

---

* Relacja pogromu wojska Poskiego pod Pilawcami anno domino 1648, Ягеллонська бібліотека в Кракові, рукопис № 90, арк. 9—10. Копія.

** Див. даний переклад, стор. 28.

*** Volumina legum, т. III, Петербург, 1860, стор. 440.

Речі Посполитій, видається цю ординацію, яка передбачає організацію шеститисячного Запорозького війська на чолі з призначуваним «від сейму до сейму» не з козаків, а з шляхти старшим комісаром і призначуваними теж з шляхти полковниками і осавулами; резиденцією комісара *призначено* було Трахтемирів «з огляду на його серединне розташування» *.

Заслуговує на увагу думка Шевальє про те, що після Зборівської угоди Богдан Хмельницький «побоювався, що поляки, яких він при поганій для них кон'юнктурі примусив був признати надзвичайні умови для козаків, пожалкують про це і почнуть шукати способу уникнути здійснення цих умов,— отож він прийшов до переконання, що найліпше зробить, коли за допомогою могутніх союзників забезпечить призначені йому «переваги» **. Звідси Шевальє виводить дипломатичну активність Богдана Хмельницького в 1649—1650 рр. і похід його на Молдавію.

В одному місці своєї праці Шевальє піднісся до розуміння залежності зовнішньої політики Росії від її внутрішньої політики. Потвердження Поляновського миру між Росією і Польщею урядами Олексія Михайловича і Яна Казіміра в 1650 р. він пояснює тим, що хоч Олексій Михайлович і радів зміцненню грецької релігії внаслідок перемог Богдана Хмельницького, але він «не дуже прихильним оком дивився на успіхи Хмельницького, побоюючись, щоб повстання козаків та руських (тобто українських.— *А. Б.*) селян не поширилося в його країні, на яку перекинулося вже кілька іскор того полум'я, що запалило Польщу» ***. Трохи вище Шевальє писав, що Олексій Михайлович «дбав більше про вигоди, які він може мати від цього повстання».

Розвідка Шевальє «Про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків» побудована на тогочасних письмових та усних джерелах і в певній мірі на особистих спостереженнях автора. Поряд з легендарними, помилковими і навіть наклепницькими твердженнями вона містить чимало даних, які не втратили досі свого історико-етнографічного значення.

Значно слабшою є друга розвідка — «Про перекопських татар». Вона написана у великій мірі на базі застарілих навіть на той час етнографічних праць і власних, дуже поверхових спостережень автора. Без достатньої підстави узагальнюючи відомі йому поодинокі випадки «гідної подиву вірності і чесності» татар, всупереч дійсності вихваляючи удавану «безсторонність» ханського

---

* Там же.
** Див. даний переклад, стор. 127.
*** Там же, стор. 132.

суду *, Шевальє майже зовсім обійшов віковічну історію несправедливостей, насильств і нелюдських жорстокостей, що їх чинили українській трудящій людності татарські феодали і їх вояки.

Слід також відмітити, що твори Шевальє не вільні від фактичних помилок. Головні з них розкриті в підрядкових і реальних примітках.

У 1650 р. у Франції вийшла книга «Опис України» Боплана. В 1660 р. з'явилося друге її видання **. Можна з певністю сказати, що праця Боплана була одним з джерел для перших двох розвідок Шевальє. Досить послатися на збіг в обох авторів опису козацьких походів на Чорне море, описання порогів, хвороби «ковтун», нальотів мошки і сарани на Україну тощо» ***. А втім Шевальє був вільний від сліпого наслідування своєму попереднику. Його виклад етнографічних особливостей українців і кримських татар відзначається певною самостійністю і, зокрема, стислістю: чимало подробиць, які є у Боплана, він опустив і відмовився від деяких натуралістичних описів, що є в останнього. Слід сказати, що Боплан був ближчим до дійсності, підкреслюючи, що козаки «майже не знають дуже звичайної в Польщі хвороби «ковтун», адже ця хвороба була поширена тільки в поліській частині України і майже невідома в інших її районах. Проте Шевальє мав більше рації, коли писав, що пороги були розташовані в 50 милях від гирла Дніпра ****, тоді як Боплан писав, що в 50 милях від міста Києва *****.

У нашому розпорядженні майже немає біографічних даних про П'єра Шевальє. Ми навіть не знаємо ні року його народження, ні року його смерті. «Велика французька енциклопедія XIX століття» Ларусса присвятила Шевальє буквально один рядок: «Шевальє П'єр — французький мандрівник» ******.

---

* Див. даний переклад, стор. 67, 68.

** Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moskovie jusqu'aux limites de la Transilvanie, ensemble leurs moeurs, facons de vivre et de faire la guerre. Par le sieur de Beauplan (Опис України, яку складають декілька провінцій королівства Польського, що розташовані між кордонами Московії і Трансильванії, разом з описом їх нравів, способу життя і ведення війни Боплана, Руан), Rouen, 1650, 1660.

*** Порівняй даний переклад, стор. 36, 37—39, 43, 44 і Боплан, Описание Украины, Спб., 1832, стор. 6, 8, 21—23, 62—69, 82—83, 84—89.

**** Див. даний переклад, стор. 32.

***** Боплан, Описание Украины, стор. 6.

****** Grand dictionnaire universel du XIX siecle... par Pierre Larousse, т. IV, Paris, стор. 136.

Ми знаємо про Шевальє власно тільки те, що сам він про себе пише в присвяченні до своєї книжки і зверненні до читача. Знаємо, що він мандрував по Польщі, що в 1646 р. командував загоном в 2400 козаків, завербованих у Польщі, і разом з ними брав участь в облозі Дюнкерка; що в 1662—1663 рр., коли Людовик XIV почав готуватися до нової, так званої деволюційної війни, Шевальє вдруге навербував у французьке військо козаків, які брали участь у облозі Дюнкерка в 1646 р.; що він мав звання радника королівського монетного двору, що він працював над твором з історії Польщі, але невідомо, чи ця праця побачила світ, чи вона збереглася в рукопису і навіть чи було її закінчено *.

Розвідку про українських козаків Шевальє написав, як це видно з його звернення до читача, не пізніше 1653 р. Розвідку про перекопських татар і «Історію війни козаків проти Польщі» хоч і написано в 1662—1663 рр., але на базі матеріалів, що були зібрані автором в перші роки визвольної війни. До того ж, «Історію війни козаків проти Польщі» він розгорнув з короткої розвідки про козацько-польську війну, написаної не пізніше 1653 р. Тому події в пропонованих увазі читачів працях Шевальє висвітлені з точки зору її живого спостерігача і сучасника. Автор не зробив спроби пояснити події ретроспективно в світлі пізніших фактів, тобто подій 1653—1662 рр.

Так, безперечно знаючи про війни руcько-польську і шведсько-польську, які мали місце в 1650 р. і на початку 1660 р. (див. звернення до читача),— отже, знаючи і про Переяславську угоду України з Росією, Шевальє, проте, пише, що в 1649—1650 рр. Богдан Хмельницький «намагався зблизитися з Портою, бо сподівався, що коли вона йому сприятиме, то він буде грізним для всіх» **.

В цілому книга П'єра Шевальє є корисним джерелом для вивчення історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і містить також певні етнографічні матеріали, які можуть бути використані для характеристики українського народу і татарських племен цього періоду.

А. З. Барабой

---

* П. Симоновський повідомляє (див. згадану працю, стор. 20), що Шевальє «на той саме час», тобто на початку визвольної війни українського народу, був секретарем французького посольства в Польщі. Хоч джерело цієї звістки ним не вказано, але вона є цілком імовірною.

** Див. даний переклад, стор. 127.

ПАНОВІ ГРАФУ ДЕ БРЕЖІ

РАДНИКОВІ КОРОЛЯ, ЧЛЕНОВІ ЙОГО РАДИ,
ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТОВІ ЙОГО ВІЙСЬК,
КОЛИШНЬОМУ ЙОГО ПОСЛОВІ В ПОЛЬЩІ,
ШВЕЦІЇ І В ІНШИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНОЧІ
ТА НІМЕЧЧИНИ

Пане!

Хмельницькому, який прибув з глибини Русі до Франції, порадили, щоб він — коли захоче бути відомим тут — звернувся до Вас, пане, бо Ви можете засвідчити про доблесть його та його козаків з тим більшою певністю, що Ви були майже очевидцем їхніх доблесних учинків під час Вашого перебування послом у Польщі; Ви бачили тоді на власні очі самі початки козацької війни і пізнали всі її мотиви й таємницю, оскільки Ваші відмінні якості, так само як і характер Вашого почесного становища, здобули Вам велику ласку та особливу довіру покійного короля Владислава. Ви завербували також, пане, чимало отих шукачів пригод для служби в королівській піхоті, яких Ви дібрали в Польщі та повели до Фландрії, де їхня зброя часто знищувала * численних ворогів; французьким же військам не доводилося наснажувати їх войовничістю,

* Буквально: де їх коси часто косили.

бо їм вистачало природженої сміливості [1]. Щодо мене, який вдруге їх веде * в цю країну, то я переконав їх, що вони мають звертатися лише до Вашої протекції, щоб стали відомими їхні бойові подвиги, які вони чинили без жодного наміру уславитися серед майбутніх поколінь або поширювати про себе відомості серед інших народів. Вони мені дозволили, пане, щоб я присвятив Вам їх історію, тим охотніше, що це єдина винагорода, яку вони роблять мені, своєму історіографові, котрий, проте, вважає себе досить компенсованим за свою працю: вона дала йому слушну нагоду урочисто і достовірно запевнити Вас у палкому прагненні, з яким він дає обіцянку лишатися на все життя,

пане,

Вашим вельми покірним та вельми слухняним слугою.

Шевальє.

---

* Автор командував 2400 польських піхотинців під час першої облоги Дюнкерка.— *Примітка автора.*

ДО ЧИТАЧА

*Колись, під час моїх мандрівок у Польщі, я написав збірку про деякі особливості, які я спостерігав серед козаків, більше для того, щоб розвантажити свою пам'ять, ніж думаючи, що це могло б бути колинебудь опубліковане. Після мого повернення один з допитливих примусив дати йому копію, яка потрапила потім до інших рук і діждалася кінець кінцем честі бути включеною до збірки різних подорожніх розповідей *. Проте, оскільки в друкований текст потрапили помилки, що можна цілком пробачити друкареві, бо він, найімовірніше, не розуміє ні польської, ні рутенської ** мови, я не міг відмовити деяким моїм друзям, які дізналися, що я автор, і вирішив сам опублікувати збірку, поклавшись на думку друзів, які знали, що я це зроблю більш акуратно. Я додав туди розвідку про малих татар та історію війни козаків проти Польщі з 1648 р., коли саме почався їхній заколот, аж по 1652 р. Перед тим я написав був коротко про цю війну в розвідці про козаків, але цього разу я відкинув оту розвідку, щоб уникнути нудного повторення, оскільки я даю ширший опис даної війни у цій книзі. Вона могла б бути краще написана, якби я мав повніші матеріали, але це — все, що було відомим у Польщі десять років тому про дані події, та я не думаю, щоб за цей період, в якому все було*

* Див. вступну статтю до цього видання, стор. 5.

** Тобто української.

потрясене новими, не менш згубними, ніж козацька, війнами [2], кому спало на думку написати докладніше про козацький заколот. Отже, читач, який буде подорожувати насправді чи за допомогою книжок, дізнавшись, які недостатні зв'язки між нами та козаками й татарами,— а це ж люди, історію яких можна написати тільки підтримуючи тісний зв'язок з ними,— аж ніяк не здивується, що на цю тему так мало сказано. Цей легкий пастельний олівець неспроможний подати якесь повніше уявлення, на яке доведеться почекати, аж поки вправніший і досвідченіший пензель не створить досконалішої картини. Будь-що-будь ми все ж можемо в нашому столітті пишатися тим, що краще знаємо чужі народи, ніж знали їх римляни, як це, принаймні, видно з історичних творів, які вони нам залишили, хоч у цьому римляни мали перевагу, оскільки майже всі чужі народи були підкорені ними, а тому вони могли б їх краще пізнати.

Ця історична книга подає деякі матеріали, що мають зробити читання її приємним. З неї можна довідатися про досить своєрідний спосіб ведення війни та боїв; хоробрі вчинки, які нагадують подвиги героїв роману; війська, чисельність яких дозволяє повірити в те, що написано про війська гуннів, готів, вандалів, сарацинів, персів та турків; і, що ще більш гідне подиву, ми знайдемо образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить в рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути. Одним словом, Кромвеля, який вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії [3].

Власні імена людей та міст, для (написання) яких збережено слов'янську орфографію, і та безліч при-

голосних, якими оточені голосні, завдадуть, мабуть, декому мороки; але не можна заради полегшення вимови цих слів перекручувати їх, бо таким чином ми змінили б властиве їм значення або взагалі позбавили б їх усякого значення — так само безглуздо було б, коли б хтось заради полегшення вимови наших слів для чужинців, які не мають більших здібностей для вимови наших слів, ніж ми для вимови їхніх, додавав чи відкидав деякі літери. Я, звичайно, знаю, що багато давніх і сучасних істориків діяло інакше, ніж я, але їх метод не був кращим і було б доцільнішим, щоб вони залишали незмінними імена іноземних людей, країн та міст, історію яких вони писали: внесені ними зміни чи нарочито, а чи, може, від незнання так переінакшили ці назви, що здебільшого їх не можна впізнати. Зрештою, я не знаю, чи моя праця буде схвалена хоча б принаймні тими, хто спонукав мене опублікувати книгу; це трохи компенсувало б мене за ту кількість часу, яку я витратив; але коли б я знав, що твір добре сприймуть, то це заохотило б мене опублікувати ще один — про справи в Польщі, твір довший, у значній мірі вже опрацьований, який, може, був би вже опублікований, якби обставини часу мені це дозволили.

Розвідка про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків.

Козаки завдячують своєю назвою вправності та спритності, з якими вони досягають найнебезпечніших і найнеприступніших місць, таких як гирло Борисфена [4], щоб звідти йти війною на турків та малих татар *; польське слово «коза» [5] означає те саме, що французьке une chevré.

Колись, а також за часів Сігізмунда Першого [6] це були добровольці з окраїн Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі, які гуртувалися так, як це вони роблять і тепер, щоб піратствувати на Чорному морі [7], де вони звичайно захоплювали величезні цінності й багату здобич, як на турецьких галерах [8], що зустрічалися на цьому морі, так і під час нападів на Анатолію **; там вони часто грабували і плюндрували такі міста, як Трапезунд *** і Сіноп, кілька разів навіть насмілившись підійти на дві милі під Константинополь і взяти там бранців та здобич. Коли надходила осінь, кожний з цих сміливців вертався додому, умовившись зустрітися весною на островах і поро-

* Тобто кримських татар.
** У тексті «Натолі».
*** У тексті «Требізонд».

Польський король Стефан Баторій. Гравюра XVII ст.

Містечко Трахтемирів на Дніпрі, поблизу якого містився монастир-шпиталь українського реєстрового козацького війська. Гравюра XVII ст.

гах Борисфена, щоб звідти знову робити свої походи.

Король Стефан Баторій, якому Польща завдячує багатьма хорошими законами, розуміючи, наскільки ці волоцюги можуть прислужитися йому щодо охорони кордонів Русі та Поділля, яким завжди загрожували напади татар, створив з козаків військо. Він віддав їм місто Трахтемирів над Борисфеном разом з його околицями, яке мало служити для козаків військовим центром, призначив їм гетьмана й уповноважив його добирати підлеглих офіцерів, потрібних для командування козаками, надавши першим, крім плати, привілеї та вільності [9]. Король додав до цієї ко-

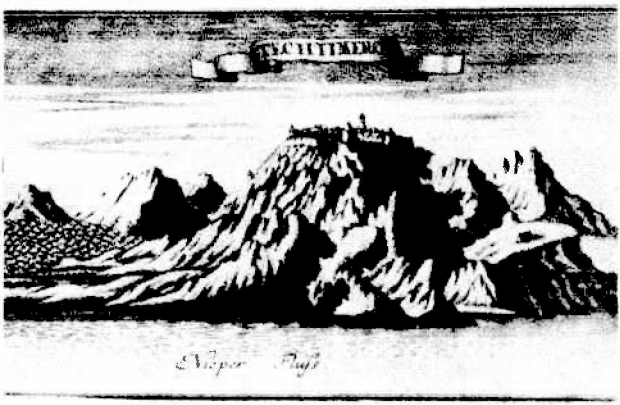

зацької піхоти дві тисячі кінноти, на утримання якої він призначив четверту частину прибутків зі своїх маєтків, а тому названо їх квартани, або перекручено — кварцяни.

Створене таким чином військо для охорони кордону так його забезпечило від татарських нападів, що всі безлюдні землі за лінією міст Брацлав, Бар та Київ почали заселюватися, і там побудовано велику кількість міст та фортець, оскільки кожний приводив туди людей з усіх сусідніх провінцій. Організоване так військо продовжувало існувати і робило Польщі значні послуги, незрівнянно більші, ніж перед тим, коли, розпорошене та блукаюче, воно не могло діяти одностайно. Проте наскільки його об'єднання було корисним для того, щоб чинити опір татарам і оберігати кордони, настільки воно незабаром виявилося руйнівним та шкідливим для Речі Посполитої [19], проти якої ця вояччина піднімала заколоти багато разів. Козаки дійсно, відчувши себе такими необхідними, майже не хотіли слухати наказів своїх начальників,

Іван Підкова. Гравюра XVII ст.

ані визнавати польських магнатів, яким вони підлягали. Перше козацьке повстання вибухло 1587 р. під проводом Івана Підкови, їхнього отамана, який зазнав поразки і якому кінець кінцем відтяли голову [11]. 1596 р. король Сігізмунд Третій після скарги султана заборонив козакам провадити свої звичні походи на Чорне море, і вони справді припинили їх; але натомість козаки кинулися тоді на Русь та Литву, де вони заподіяли нечуваних спустошень під проводом свого отамана Наливайка [12]. Даремно їм надіслано наказ скласти зброю і повернутися додому, вони знехтували той наказ і ще тісніше об'єдналися під проводом свого вождя для того, щоб чинити опір польському війську, яке гетьман Жолкевський змушений був вести проти них, щоб примусити їх скоритися. Козаки очікувалися його з великою упертістю під Білою Церквою і навіть вели супроти поляків успіш-

Вершник XVI ст.
Малюнок XVI ст.

ний бій; але Жолкевський, який був видатним воїном, навально атакував козаків у наступному бою і, відкинувши їх у невигідні для них місця, примусив їх видати йому Наливайка, який і загинув подібно до свого попередника.

1637 р. козаки знову повстали, але з такими ж поганими наслідками, як і до того. Причиною їхнього повстання було те, що багато польських магнатів, які здобули або одержали в дар прикордонні землі в місцях, призначених для перебування козацького війська, і які хотіли заради збільшення прибутків змусити своїх нових підданих до тієї самої панщини, до якої були зобов'язані мешканці інших провінцій Польщі, переконало короля Владислава і Річ Посполиту, що слід покарати зухвалих козаків, які справді могли цілком розстроїти їхні плани: адже вони були розгнузданими людьми і за їхнім прикладом і селяни почали

менш терпляче зносити своє ярмо. Отож і вирішено побудувати фортецю в місцевості Кодак, над Борисфеном, дуже зручній для стримування козаків, оскільки Кодак близько порогів, тобто підводних скель цієї ріки, які є для козаків найнадійнішим пристановищем. У зв'язку з тим, що козаки одразу розгромили французького полковника Маріона, якого гетьман Конєцпольський залишив там з двомастами чоловік для спорудження фортеці, гетьман відрядив туди на зимування частину своїх військ, аж доки фортеця не стала обороноздатною. Козаки, добре розуміючи, з якою метою так швидко будують цю фортецю, стривожилися і зібрались у якнайбільшій кількості; проте, відчувши в хвилину, коли їм найбільше потрібна була єдність, недовір'я до свого отамана Саваконовича [13], вони вбили його і в збудженні обрали на його місце якогось Павлюка *, людину неотесану і з малим досвідом. Отож невдовзі вони дорого поплатилися за це обрання, бо доки вони стали табором, їх зустрів в околицях Корсуня [14] польний гетьман Потоцький, а оскільки в козаків було мало кінноти, то їх досить легко розгромлено. Коли втікачі кинулися в Боровицю, Потоцький негайно поспішив, щоб їх там обложити; але, тому що тамтешня місцевість була цілком позбавлена припасів, козаки змушені були видати Потоцькому свого отамана Павлюка разом з чотирма іншими головними офіцерами, яким у Варшаві під час сесії сейму, що відбулася там наступного року, відрубано голови, незважаючи на те, що козакам було дане слово зберегти їм життя, Річ Посполита не захотіла дотримати цього.

Після загибелі офіцерів втрачено й привілеї та територію Трахтемирова, яка колись була надана ко-

* У тексті «Павлюкус».

Польський король Сигізмунд III Ваза. Гравюра початку XX ст.

закам королем Стефаном, і, нарешті, ліквідовано козацьке військо, яке польський король наказав своїм офіцерам перетворити на інше військо з відмінним устроєм, щоб воно було слухнянішим.

Козаки, однак, не втратили бойового духу після цих проявів неласки і зробили одчайдушні зусилля, щоб зберегти свою свободу.

Спробувавши ще раз щастя у війні проти гетьмана Потоцького, козаки значно ослабли в багатьох боях; тоді вони укріпилися по той бік Борисфена, на річці Старча *, де витримували понад два місяці численні наскоки поляків [15], які, втративши при цьому багато своїх, змушені були поступитися перед цими одчайдухами та пообіцяти їм, що козаки будуть поновлені у своїх привілеях і що їхнє військо, як і раніше, скла-

* Тобто Старець.

датиметься з шести тисяч під командуванням гетьмана, призначеного королем. Проте і цього разу обіцянку дотримано не краще, ніж попередню, і більшість козаків, яка залишила військо, була вбита або пограбована солдатами польського війська. Козацьке військо теж було вже не таким, як колись; замість нього утворено інше, майже зовсім нове, в якому часто змінювали комісара *, обминаючи при тому справжніх козаків [16].

Надто швидко після цього відчуто, яку шкоду заподіяли ці зміни. Через два роки татари рушили походом, зайшовши дуже далеко в глибину України і пограбувавши Переяславщину, Корсуньщину та околиці Вишнівця **, до яких вони перед реформою козацького війська звичайно не наближалися. Через деякий час козаки знову набралися сили, а король Владислав, який надавав великого значення козацтву у війні, що він мав намір розпочати проти турків і татар, чимало сприяв цілковитому поновленню козацького війська. Він бажав збільшити кількість козацького війська і призначив їм за гетьмана одного з козаків, Богдана *** Хмельницького.

Тепер на основі цього викладеного про козаків можна зробити висновок, що козаки — це тільки військо, а не народ, як багато дехто думав. Їх найбільше можна порівняти з вільними стрільцями, організованими колись у Франції Карлом VII [17], набраними з усіх місцевостей французького королівства, здатними носити зброю, які повинні були на перший заклик короля з'являтися на призначене їм місце та були зобов'я-

---

* У тексті «генерала».

** Буквально: Переяславську, Корсуньку та Вишнівецьку території.

*** Це ім'я означає Теодор. Теодор — божий дар. — *Примітка автора.*

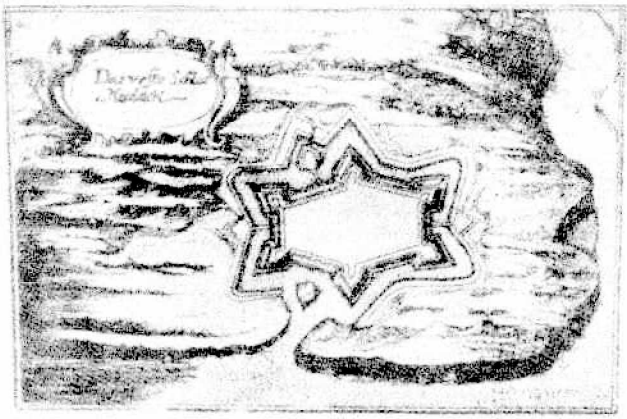

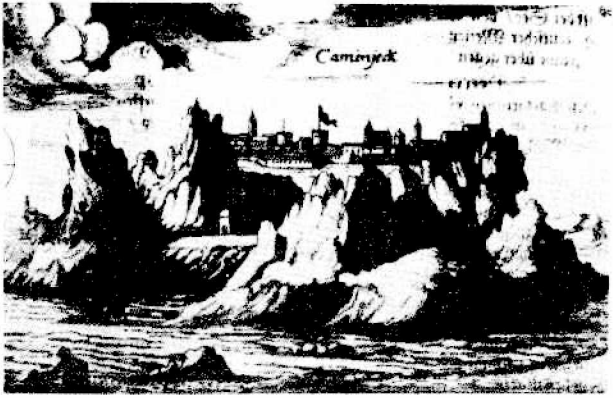

План Кодацької фортеці, збудованої поляками 1635 р. на березі Дніпра за проектом французького інженера Г.-Л. Боплана. Гравюра XVII ст.

Місто Кам'янець на річці Смотрич. Гравюра XVII ст.

зані воювати *, а за це їх звільняли від усіх повинностей і податків. Козаки теж набрані і завербовані з Русі. Волині та Подолії, вони мають багато вольностей та привілеїв, вони так само зобов'язані вирушати туди, куди їм скомандують. Колись, як про це вже була мова, вони своїм пристановищем мали лише одне місто, де була резиденція їхнього гетьмана, а також пороги Борисфена, звідки походить їхня назва запорозьких козаків на одміну від козаків з Московії і з-над Дону, або Танаїса.

Пороги — це руський термін, який означає кам'яні скелі. Цю ріку за п'ятдесят миль [18] від її гирла перетинають скелі, що, сполучаючись одна з одною, творять наче греблю посередині її річища. Ось причина, яка заважає судноплавству і позбавляє Україну можливості збагачуватися, коли б не було такої перешкоди, вивозом до Константинополя збіжжя та інших продуктів, на які вона багатша, ніж будь-яка інша країна світу. Деякі з цих скель розташовані врівень з водою, інші виступають на шість, вісім і десять стоп [19] над її поверхнею; внаслідок цієї нерівності утворюються каскади, або водоспади, що їх лише з великою небезпекою проходять козаки на своїх маленьких суденцях. Таких каскадів є тринадцять, деякі з них мають дванадцять — п'ятнадцять стоп при низькому рівні води. Треба переплисти їх, а потім зробити подорож по Чорному морю, щоб називатися справжнім запорозьким козаком,— так само, як мальтійські рицарі, щоб удостоїтись честі стати членом їхнього ордену, зобов'язані відбути паломництво.

За порогами Борисфена є багато островів. Серед них нижче гирла річки Чортомлик височить один, оточений понад десятьма тисячами інших малих ост-

* Буквально: служити війні.

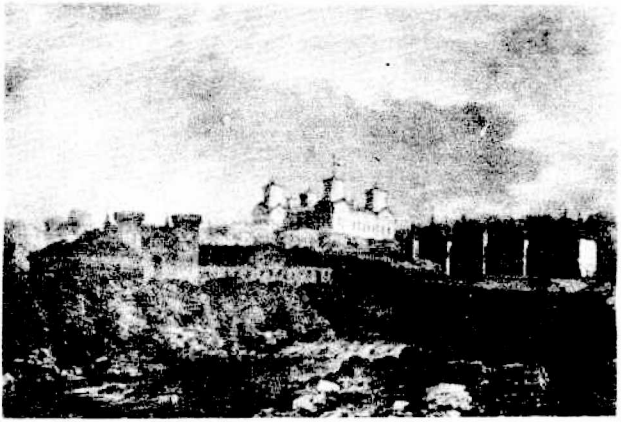

Містечко Корсунь на Росі. Малюнок Н. Орди, літографія М. Фаянса, 60-ті рр. XIX ст.

рівців; на деяких з них сухий грунт, а на інших — болотяний; всі вони заросли очеретом — ось чому не можна виразно розпізнати протоків, які їх поділяють. Саме в цьому лабіринті * козаки мають пристановище, яке вони називають військовою скарбницею, тобто по-французькому *trésor de l'armée*, де вони ховають усю здобич, що привозять зі своїх походів на Чорне море; доступ до цього місця такий утруднений і небезпечний, що численні турецькі галери, які гналися туди за козаками, там і загинули.

Саме на цьому місці збираються козаки, щоб іти в похід. Після того як вони зберуться і виберуть з-поміж себе отамана, який поведе їх у похід і командуватиме ними, козаки починають будувати свої судна завдовжки в шістдесят і завширшки в десять

* Буквально: в цих місцях і заворотах.

або дванадцять стоп. Вони без кіля, а побудовані як човен з липи або з верби, обшитий на ботах високо дошками, які козаки прикріплюють одну до одної за допомогою шипів. Козаки ставлять два весла, щоб краще повертати човен, коли вони змушені тікати; для більшої стійкості човна на хвилях прикріплюють до бортів в'язки очерету завтовшки з бочечку. Звичайно судна мають десять — дванадцять або п'ятнадцять весел на кожному борту і більше швидкохідні, ніж турецькі галери; у козаків погані вітрила, але вони користуються ними тільки під час хорошої погоди і волять веслувати, коли дме сильний вітер. З харчів козаки в дорогу беруть лише сухарі, які вони тримають у бочці і в міру потреби виймають через отвір для чопа. Крім цього вони мають ще барило вареного пшона та барило хліба, змоченого водою, який вони споживають разом з пшоном. Це служить їм одночасно і їжею, і питвом і здається їм надзвичайно смачним. Вони не везуть з собою ні горілки, ні якихось інших міцних напоїв, бо хоч цей народ любить напиватися більше, ніж будь-який інший народ Півночі, все ж він напрочуд стриманий під час війни.

Збираються звичайно п'ять або шість тисяч козаків, приблизно чоловік з шістдесят будують човен; протягом трьох тижнів вони виготовляють вісімдесят або сто човнів. Сідають вони по п'ятдесят або шістдесят чоловік у кожне судно, в якому є п'ять або шість фальконетів [20]. Кожен козак озброєний двома аркебузами [21] з необхідною кількістю пороху та куль. Старший * має на своїй щоглі прапорець, який відрізняє його човен від інших. Козаки пливуть разом і так щільно, що їх весла торкаються одне одного. Для виходу з Борисфена вони очікують останньої фази

* У тексті «адмірал».

Меджибіж на Поділлі. Замок XVI ст. Малюнок В. Хлопіцького, гравюра Ф. Шнага. 1867.

місяця, щоб у темряві безмісячної ночі залишитися непоміченими з галер, які пильнують козаків біля Очакова, турецького міста при гирлі Борисфена. Як тільки турки запримітять козаків, тривога поширюється відразу по всій країні і доходить до Константинополя, звідки розсилають гінців повсюди: в Анатолію, Румелію та Болгарію, щоб кожний був насторожі. Проте швидкість козаків така велика, що звичайно вони переганяють усіх гінців з повідомленнями про їх прибуття і так уміло використовують час і пору року, що через сорок годин приходять в Анатолію.

Інколи вони зустрічають декілька галер або суден, які помічають значно легше і з більшої відстані, ніж ті можуть їх помітити, оскільки козацькі човни височать лише на дві з половиною стопи над водою. Козаки наближаються до цих галер і протягом усього вечора залишаються приблизно за одну милю; потім, добре запам'ятавши місце, на якому було помічено судно, вони починають десь коло півночі знову веслу-

вати з усіх сил і за кілька хвилин оточують корабель та захоплюють його відразу, бо неможливо судну, оточеному безліччю човнів, які всі одночасно його атакують, уникнути їх чи оборонитися. Козаки забирають з галери гроші, гармати і весь товар, який можна легко перевезти, потім пускають галеру на дно, бо їм не вистачає вправності, щоб забрати її з собою.

Якщо козаки мають перевагу вночі, то галери та інші судна добре відплачують їм вдень: зустрівши їх, вони розкидають їх сильним гарматним вогнем та вбивають багато їхніх людей, головне, коли козаки запаляться до бою, з якого часто назад повертається лише половина екіпажів. Правда, їх ніколи не можна наздогнати, якщо вони, переслідувані, відступають в очерети і в сторону берегів, куди галери не можуть доплисти. Султан часто скаржився на їхні піратські наскоки королю Польщі, який так само не задовольняв його скарг на козаків, як і султан не задовольняв скарг польського короля на татар, проти яких бог не міг наслати більш відповідніших ворогів, ніж козаки.

Щодо способу ведення війни на суходолі, то козаки ліпші піхотинці, ніж кіннотники; вони витривалі й невтомні, підкоряються своїм керівникам, з надзвичайною вправністю виконують земляні роботи та укріплюються не лише за допомогою шанців, а також використовують свої вози на марші. Вони такі сильні за цими пересувними укріпленнями *, конче потрібними на безлюдних степах, де раз у раз наскакують татари, що тисяча козаків, захищена так, чинить опір шести тисячам невірних, які зовсім не злазять з коней і яких затримує будь-який рів чи найменша перепона. Було б

* Саме це і називається табором.— *Примітка автора.*

Фрагмент карти України, складеної французьким інженером Г.-Л. Бопланом у 1648—1650 рр.

Фрагмент карти України Г.-Л. Боплана.

важко десь в іншій, ніж Польща, країні так вести військо серед возів, бо в цілому світі немає таких плоских і рівних просторів.

Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волинню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводства. Останніми роками козаки самі стали господарями цих областей, а також частини Чорної Русі [22], яку вони потім змушені були залишити. Цей простір лежить між 51° та 48° північної широти, і поза ними є тільки безлюдні рівнини аж до Чорного моря, які з одного боку прилягають до Дунаю, а з другого — до Лиману, або Палюса Меотідського *. Трава тут така висока, що людина на коні може в ній легко сховатися.

Україна є дуже родючою країною, так само як Русь [23] та Поділля, а земля, тільки-но її обробляти, дає силу-силенну всякого збіжжя, і мешканці зде-

* Тобто Азовського моря.

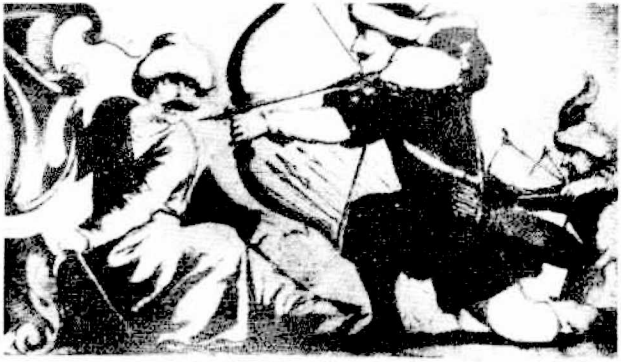

Фрагмент карти України Г. Л. Боплана.

більшого не знають, що з ним робити, оскільки ріки зовсім не судноплавні. Україна дуже багата також на різну худобу, дичину та рибу, тут сила меду та воску, дерева, яке крім звичайного вжитку служить для спорудження будинків. Мешканцям України бракує лише вина та солі; перше вони дістають з Угорщини, Трансільванії, Валахії та Молдавії, а до того ж воно в них замінюється пивом, медом і горілкою, яку гонять з зерна і яку тут дуже люблять. Щодо солі, то її вони одержують з соляних шахт Велички, поблизу Кракова, або з Покуття — однієї з польських областей, яка межує з Трансільванією та Молдавією і де більшість криниць має солону воду. Коли цю воду випарити, так як це роблять у Франції для одержання білої солі, з неї утворюються малі пластівці. Ця сіль приємна на смак, але вона не така солона, як сіль з Бруажа.

Всі будинки в цій країні дерев'яні, так само як у Московії та в Польщі. Мури міст зроблені тільки з землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними

Бар на Поділлі. Малюнок Н. Орди, літографія М. Фаянса. 60-ті рр. XIX ст.

Адам Кисіль — київський воєвода, польський сентор. Гравюра XVII ст.

дошками, немов загата; такі мури можуть досить легко загорітися, проте вони краще витримують гарматну стрілянину, ніж кам'яні.

Головні ріки — це Дніпро *, або Борисфен, Буг **, Дністер ***, або Тірас (що тече вздовж кордону Валахії), Десна, Рось, Горинь, Случ, Стир і багато інших менших річок та проток, велика кількість яких свідчить про добру якість грунту.

---

* У тексті «Нєпер».
** У тексті «Бог».
*** У тексті «Нєстер».

Найвидатніші міста та фортеці, які займають козаки,— це Київ, центр воєводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин *, Кодак, Ямполь над Дністром, Брацлав над Бугом — центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Паволоч, Фастів. Усі ці міста укріплено кілька років тому, і пан де Боплан, французький інженер, що був на службі у покійного великого [коронного] гетьмана Конєцпольського, якому громадськість завдячує двома зробленими ним дуже докладними картами України, позначив на картах укріплення більшої частини цих місцевостей. Крім них, немає жодного містечка чи селища, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для охорони від нападів татар, які часто навідуються в ці краї.

Селяни України та сусідніх провінцій неначе раби, так само як і в більшості інших частин Польщі: вони зобов'язані працювати кінно або пішо три-чотири дні щотижня для панів. До того ж вони обтяжені різними орендними платами збіжжям та свійською птицею за землі, якими користуються; зобов'язані платити десятину від баранів, поросят і всяких земних плодів, а також возити дрова і виконувати інші важкі роботи; а до того — погана поведінка з боку євреїв, орендарів шляхетських земель, які до описуваної війни вимагали виконання всіх тих повинностей з великою суворістю, і, нарешті, дістали оренду на право варити пиво та гнати горілку. Отож не треба дивуватись, якщо селянські заворушення були такими частими і що в останніх війнах селяни відстоювали й обороняли свою свободу з такою завзятістю. Проте це тяжке рабство було причиною розквіту всьо-

* У тексті «Чегрин».

го хороброго Запорозького війська, чисельність якого дуже зросла за останні роки внаслідок відчаю, до якого довела народ прикордонної землі жорстокість шляхти і євреїв. Цей відчай примусив їх іти шукати свободи та кінця своїх бід деінде.

Мешканці України, які сьогодні всі називаються козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і нездатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі, але великі п'яниці, підступні та зрадливі [24]; вони полюють і рибалять, знають різні ремесла, потрібні в сільському житті і на війні; їх особливістю є те, що вони чудово уміють виробляти селітру, на яку багата їхня країна та яку вони вивозять до різних країн Європи. Селітру відправляють у великій кількості до Гданьська, звідки її забирають голландці та інші народи.

У цій країні дуже докучає мошка. Влітку вона кусає так дошкульно, що від цього напухає обличчя, якщо в людини немає звички спати під наметом, схожим на солдатський, який накривають простирадлом з натягнутими краями, котрі звисають на півстопи нижче постелі, щоб не залишалося жодної щілини.

Проте значно більше докучає їм сарана, яка у деякі роки налітає сюди, головно, коли дуже сухо. Сарану несе з собою східний або південно-східний вітер з Татарії, Черкесії * та Мінгрелії, які майже ніколи її не можуть позбутися. Сарана летить хмарами, завдовжки в п'ять або шість миль і завширшки у три або чотири, які так затемнюють обрій, що найясніший день робиться хмарним. В місцевостях, де осідає сарана, вона винищує менш ніж

* У тексті «Сіркасії».

Фрагмент карти України Г.-Л. Боплана.

за дві години навіть ще зелені посіви. Ці комахи живуть тільки шість місяців; там, де вони перебувають восени, вони відкладають яєчка, кожна близько трьохсот. З кожного яєчка наступною весною, якщо сухо, вилуплюється молода комаха. Сильні дощі вбивають їх. Лише таким чином оті землі звільняються від цього лиха, а також коли повіє північний або північно-західний вітер, бо він жене їх до Чорного моря. Якщо вони тільки-но народились і якщо їхні крильця недосить сильні для льоту, то вони вдираються до хат, обсідають ліжка, столи, м'ясні страви так, що неможливо щось з'їсти, не проковтнувши кількох з них. Вночі вони сідають на шлях та лани шаром завтовшки понад чотири дюйми, і коли поверх нього проїхати возом, то звідти нестерпно смердить.

Руським чи козакам дошкуляє властива їм хвороба, мовою лікарів названа pliса, а мовою даної країни — гостець *. Хворим протягом року, наче паралітикам, відбирає руки і ноги, вони відчувають великий біль у нервах. Коли мине цей строк, у хворих якоїсь

* Тобто ревматизм.

ночі так сильно пітніють голови, що наступного ранку все їх волосся виявляється склеєним докупи; тоді хворий відчуває велику полегкість і через кілька днів одужує від паралічу; але його волосся залишається сплутаним, і коли б він дав собі його в цей час зрізати, то рідина, яка виділяється через пори на голові, спадала б йому на очі і зробила б сліпим. Цю хворобу, на яку так само слабують коні, як і люди, вважають у цій країні невигойною. Проте пан де Боплан запевняє, що бачив багатьох вилікуваних, якщо їх лікували так, як хворих на віспу; деякі позбулися хвороби непомітно після зміни клімату, переїхавши з однієї місцевості до іншої. Ця хвороба, на загальну думку, походить від тяжкостравності чи якоїсь іншої прихованої властивості тамошніх вод, а особливістю цієї хвороби є те, що вона передається так, як і венерична хвороба, через злягання; її особливістю є також і те, що деякі діти вже народжуються хворими; але дивним є не лише те, що вони такими народжуються, а й те, що, виростаючи, вони одужують і на все життя бувають вже від неї гарантовані [25].

Мова козаків — це один з польських діалектів [26], як і польська мова, вона є слов'янською. Вона дуже ніжна і сповнена пестливих виразів * та незвичайно витончених зворотів.

Щодо релігії, то мешканці України є грецького схизматичного віросповідання, прийнятого в цій країні 942 р. Володимиром, князем Русі [27]. Краща частина шляхти додержується католицизму або реформи Лютера чи Кальвіна.

Головною хибною думкою грецької релігії є те, що вона зовсім не визнає походження святого духа від батька і від сина, а тільки від батька, вважаючи, що

* Буквально: зменшувальностей.

Фрагмент карти України Г.-Л. Боплана.

коли б він походив від обох, то можна б припустити, що в нього є подвійна думка та подвійна воля.

Ті, які сповідують грецьку релігію, заперечують також чистилище, кажучи, що після смерті кожний, відповідно до своїх вчинків, очікує страшного суду — добрі у приємній і прекрасній місцевості серед добрих духів, а злі — в огидній і страшній разом з демонами. Це вірування вони обгрунтовують таким текстом з святого письма: «Прийдіть, благословенні батьком моїм володіти царством небесним..., ідіть прокляті в огонь вічний», який, на їхню думку, доводить, що нема ніякого іншого суду, крім страшного, який буде тоді, коли прийде кінець світу, бо проти тих, хто вже засуджений, вироку не виносять.

Вони відкидають безшлюбність священиків і не приймають нікого з нежонатих, вважаючи, що като-

лицькі римські священики анафемовані собором у Гангрі [28], в четвертому каноні якого сказано: «Тому, хто ганить священика за те, що має другу законну дружину, кажучи, що не личить з його рук приймати святих тайн, хай буде тому анафема». А в іншому місці сказано: «Кожний священик і диякон, який втрачає власну дружину, втрачає право на священство». Отже, на їхню думку, подружжя настільки істотне для духівництва, що священик, який овдовів, не може виконувати ніяких релігійних відправ. Ці священики походять звичайно з монастирів, звідки добирають найздібніших, таких, які найдовше служили в церкві.

Вони рішуче відкидають усі вселенські собори, які відбулися після сьомого, скликаного за папи Адріана, бо на ньому, як вони кажуть, було ухвалено, що все прийняте і вирішене під час попередніх вселенських соборів аж до того, про який іде мова, залишається непохитним і незмінним назавжди, і коли б хтось у майбутньому скликав інші вселенські собори або брав у них участь, той підлягає анафемі. Таким чином, усе, що з того часу діялося в церкві, вважається єретичним і порочним. Отці церкви, яких визнають послідовники грецької релігії,— це святий Василій Великий, святий Григорій Назіанський і святий Іоан Златоуст. Вони вивчають також проповіді святого Григорія Великого і шанують та вважають святими всіх пап, які були до сьомого вселенського собору [29].

У Греції та в Анатолії православні правлять свої богослужіння старогрецькою мовою, але московити та русини * правлять їх своєю мовою, додаючи, однак, кілька грецьких гімнів. Вони освячують хліб на розчині і вважають дивним, що римські священики

* Тобто українці.

Козак-бандурист. малюнок XVII ст. з майстерні Києво-Печерської лаври.

вживають прісний хліб і що католицька релігія наслідує в цьому євреїв, не перейнявши в них ні свята суботи, ні обряду обрізання. Крім цього, твердять вони, в євангелії виразно сказано, що Ісус Христос під час тайної вечері взяв хліб, а це зовсім не означає хліб без розчину, бо євреї їли опрісноки тільки на пасху, і до того ж навстоячки, а наш господь, навпаки, під час тайної вечері возлежав разом з дванадцятьма апостолами, з чого прибічники грецької релігії роблять висновок, що це була зовсім не пасха, а якась інша трапеза.

Вони так само, як і католики, моляться святим, пречистій діві та апостолам, свята яких урочисто відзначають. Але понад усе, принаймні руські, шанують

святого Миколая, єпископа мірлікійського, якого оточують особливим культом.

Їхнє хрещення, сповідь, вінчання, висвячення священиків та єлеєпомазання трохи відрізняються від наших. Різниця євхаристії * полягає в тому, що вони причащаються під обома видами і що в них дітей причащають з трьох років. Для хворих вони мають окрему проскурку, яку освячують під час страсного тижня.

Їхні пости частіші та суворіші від наших, оскільки сповідуючі грецьку релігію утримуються не лише від м'яса, але також від масла, молока, сиру, яєць та навіть від риби і живляться тільки капустою, буряками, грибами та іншими овочами. Серед них є такі побожні,

* Тобто церковного обряду під час літургії.

Козак. Малюнок Я. Норблена. XIX ст.

що споживають лише хліб та воду, за винятком все ж субот і неділь.

Усе це не означає, що московити не напиваються часто у піст, бо вірять, так само як і поляки, що пиття, яке б надмірно воно не було, посту не ламає. У них чотири пости на рік: перший відповідає нашому великому посту й триває сім тижнів, другий починається через вісім днів після трійці і кінчається на свято Петра і Павла, третій — з 1 серпня до успіння богородиці, останній же — перед різдвом, яке починається за п'ятнадцять днів до нашого [30]. Вони так само протягом року утримуються від скоромного щосереди та щоп'ятниці.

Зрештою, крім відмінності в способі причащатися

і вимоги, щоб священики та диякони були одруженими, немає різниці, принаймні щодо основних релігійних принципів, поміж ними і греками, з якими їх в'яже спільність поглядів, а до того ще вісімдесят років тому всі руські визнавали константинопольського паріарха. Відтоді великому князеві Московії спало на думку іменувати та призначати московського архієпископа *, якого після цього призначення висвячують два чи три церковні сановники. Єпископи Чорної та ** Південної Русі створили відтоді немовби окрему церкву. Нарешті, побачивши, що в їхній країні поширюються лютеранська та кальвіністська секти, і шукаючи способу, щоб зміцнитися, вони вирішили під час одного з соборів відновити зв'язок своєї церкви з католицькою [31]. З цією метою вони відрядили 1595 р. до Рима двох з-поміж себе, які від імені церкви Чорної Русі прочитали декларацію про свій символ віри перед папою та кардиналами у відповідності з догмами правовір'я та Тридентського собору [32] при єдиній лише умові, що буде збережено обряд грецької церкви, якого вони й дотримуються від часу унії з католицькою церквою на вселенському соборі у Флоренції [33]; проте згодом вони знову повернулися до схизми.

* Тобто паріарха.

** У тексті помилково «або».

Розвідка про перекопських татар.

На світі існують два великих народи, які живуть більш-менш однаково, визнають ту саму релігію і є того самого, принаймні так вони твердять, походження *. Це араби і татари. Перші займають частину Азії та Африки, а другі населюють усі північні землі згаданої частини світу — Азії, аж до Європи. Деякі з цих народів більше цивілізовані, мають міста і удосконалюються в науках та в мистецтві, але більшість веде сільське і кочове життя, мешкає лише в шатрах і хижах або і просто під відкритим небом, захоплюється не обробітком землі, а тільки полюванням, війною чи, вірніше, грабіжництвом та не має інших багатств, крім своїх стад.

Татари поділяються на орди **, араби ж — на гелі або кобелі, і всі ці народи зовсім не змішуються поза своїм племенем чи родом, звідки, мабуть, походить їхня велика схожість та деякі риси обличчя, за якими їх можна легко відрізнити від інших народів.

Татари, які по суті є скіфами, відомі під цією наз-

* Татари вірять, що вони є залишками обраного богом народу, араби ж переконані, що походять від Ізмаїла, сина Авраама.— *Примітка автора.*

** Орда означає зборище.— *Примітка автора.*

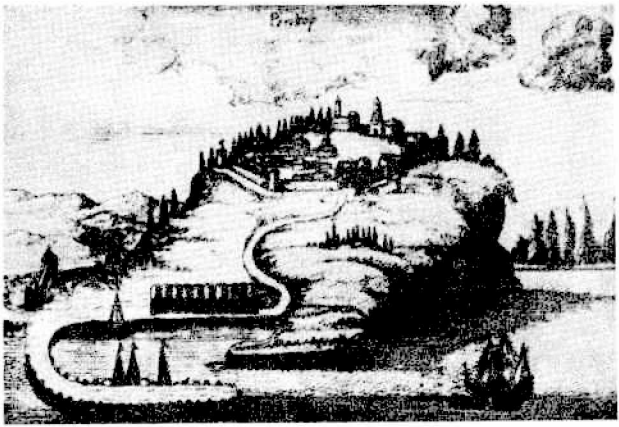

Перекоп. Гравюра XVII ст.

вою приблизно чотириста років. Деякі автори, як Лейнклав та інші, виводять етимологію цієї назви від ріки Тартар [34], а інші — від назви країни, в якій колись жили татари.

Деякі твердять, що назва тартари невірна і перекручена, що їх треба називати татари або тотари — слово, яке по-сірійському означає залишок — і припускають, що ці народи є залишки десяти ізраїльських племен, яких Сальманазар та його попередники [35] привели як полонених до Ассирії, а вони потім вирішили відділитися від язичників і перейти в незаселені землі, щоб віддатися своїм релігійним обов'язкам та дотримуватися законів, якими вони колись нехтували.

Татарія, за Маженом, ділиться на п'ять частин. Перша — це Мала, або Перекопська Татарія, названа також Кримом. Друга частина — це Азіатська Сарматія, в якій живуть численні татарські орди, піддані

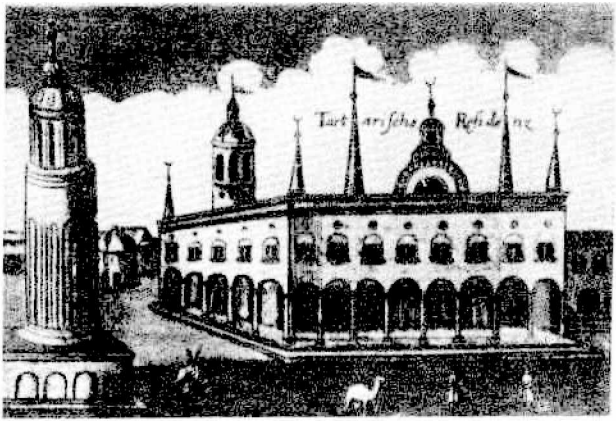

Ханський палац у Бахчисараї. Гравюра XVII ст.

великого московського князя, як череміси, ногаї, заволжани, а також казанські та астраханські татари. Третя — це Загатай, або країна узбеків, чи Скіфія, що лежить по той бік гори Імаюс, яка знаходиться між ріками Шезель, колишньою Яксарт, та Жегонь, або Окс, і до якої належить Бактріана та Согдіана. Саме в цій Татарії панував пресловутий Тамерлан. Четверта — це Катай, або Скіфія,— по той бік Імаюса, її звичайно називать Великою Татарією, хан якої кілька років тому став володарем Китаю. П'ята частина — це старовинна Татарія, або Скіфія, невідома Птолемеєві, найбільше висунута на схід та Північ Азії.

Мала Татарія, що колись називалася Таврійський Херсонес, зветься Перекопською Татарією від міста Перекопа, розташованого на перешийку півострова, і по-слов'янському означає перекопане місце, бо там є рів, який перетинає цей перешийок.

С. Васильківський.
Козаки в степу.
Олія. 1890-ті рр.

Цю країну називають також Кримом за назвою одного з головних міст.

Колишніми мешканцями там були таврійці, які дали назву цій країні; потім прибули греки і створили численні колонії; пізніше кілька татарських орд, які вийшли з околиць Каспійського моря, спустошивши частину Азії і перейшовши Волгу, захопили цю країну, приблизно 460 років тому, за винятком деяких портів, між іншими і Кафи, яку здобули генуезці 1266 р., й залишалася вона в їхніх руках аж по 1474 р., коли Магомет II, турецький султан *, відібрав місто у генуезців.

Таврійський Херсонес має довжину приблизно в п'ятдесят миль, а завширшки в деяких місцях тридцять, а подекуди їх менше; однак Мала Татарія простягається далі, бо до неї належить Буджак, тобто країна між Дністром та Борисфеном аж по Дон, або Танаїс, понад морем, що зветься Ель Забаш, чи Палюс Меотідський **.

У цій країні, як і в Херсонесії, немає ні міст, ані сіл; вся країна — це нерозорана рівнина, де ростуть хороші трави, на яких тамтешні татари стаборовуються то тут, то там, залежно від того, де кращі пасовиська; вони заводять халупи і використовують свої пересувні намети тільки взимку, щоб могли сховатися від сильних морозів та від снігу ті, що залишаються біля отар, бо всі інші в цій порі року, коли ріки та болота замерзають, звичайно йдуть в походи, щоб грабувати на Україні і на кордонах Московії.

Головні міста півострова — це Перекоп, названий татарами Золотим, де є щось з чотириста домів. Він розташований на сході перешийка, який має в ширину

---

* У тексті «імператор».

** Див. примітку на стор. 38.

Очаків. Гравюра XVII ст.

приблизно півмилі. Далі є Козлов * — на одному з мисів над Чорним морем; там налічують близько двох тисяч домів. Це торговельне місто, яке підлягає ханові. Ще одне місто зветься Кримом, воно теж підлягає ханові і знаходиться у затоці моря Ель Забаш, в ньому мешкають майже виключно татари. Бахчисарай, де хан звичайно держить свій двір, має приблизно дві тисячі домів. Алмасарай є друга резиденція хана, до якої він часто прибуває, але цей палац оточений щонайбільше шістдесятьма чи вісімдесятьма домами.

Місцевості, що безпосередньо належать Туреччині,— це дуже важливий порт Балаклава, де споруджують кораблі та галери для турецького флоту. Це невелике селище, яке має сто чи найбільше двісті до-

* Тобто Євпаторія.

мів. Інкерман та Манкюп — це замки з поруйнованими містами. Найважливішими з міст є Кафа, колись Феодосія, яка за часів генуезького володіння була одним з найважливіших торговельних центрів Сходу; з того часу місто значно підупало порівняно до свого попереднього становища так, як це сталося з усіма місцевостями, що потрапили під оттоманське володіння. Все ж у цьому місті є п'ять чи шість тисяч домів. Мешкають тут греки, італійці, залишки генуезьких родин, вірмени, євреї, турки і татари. Більшість мешканців — це християни, які мають там сорок п'ять церков — грецьких, вірменських чи латинських.

Таврійський Херсонес складається частково з дуже врожайних долин, а частково — з лісів та гір. Він багатий на різноманітне зерно і чудові фрукти, а також на вина. Християни та євреї там займаються хліборобством, а татарські мешканці залишають рільництво своїм рабам, вважаючи цей рід праці негідним для себе. Що ж до інших татар поза Херсонесією, то вони ставляться до рільництва ще з більшим презирством, цінуючи ремесло пастухів та грабіжників. Їхнє багатство — це коні та стада, а також здобич і бранці обох статей, яких вони беруть у полон під час походів і віддають на продаж християнським та єврейським купцям у Кафі після того, як запасуться певною їх кількістю і хан правом першого вибору візьме собі тих чоловіків і жінок, яких захоче. Потім невільників забирають купці з Константинополя, Сінопа, Трапезунда та інших міст Сходу, особливо ж польських жінок та дівчат, яких везуть часом аж у Персію та Індію до гаремів тих країн, де вони дуже ціняться. Колись єгипетські султани купували мамелюків [36] до війська з Таврії, добираючи їх з-поміж невільників, взятих татарами на Русі, Поділлі, Московії та Черкесії. Однак після зруйнування

Невільницьке місто Кафа на Чорному морі.
Гравюра XVII ст.

Селімом цієї воєнної держави, ця торгівля з Єгиптом припинилася.

В обмін за приставлених невільників та худобу татари беруть від християнських та єврейських купців турецьких коней, зброю, тканини на одяг та інші потрібні їм речі.

Перекопські татари здебільшого середнього росту, міцні і ширококості; у них коротка шия, широке обличчя, малі, але дуже чорні та дуже виразні очі, смуглява шкіра та інші характерні риси, за якими їх можна легко розпізнати серед інших людей. До того [вони] загартовані для всілякої праці та тягот. З раннього віку матері купають їх майже щодня у воді з розчиненою сіллю, щоб зробити тіло міцним і загартованішим щодо непогоди. Я бачив, як польські жінки роблять так само, але вони задовольняються одною такою купіллю на тиждень. Татарські батьки дуже рано привчають дітей стріляти з лука, а в дванадцять — п'ятнадцять років їх забирають з собою на війну.

Отаман запорозьких козаків. Акварель початку XIX ст.

Татари, що живуть поза містами, одягнені в овечі кожухи *, а на головах носять смушкові шапки. Їх звичайна зброя — це шабля, лук та сагайдак приблизно з двадцятьма стрілами. Вони самі роблять цю зброю: лук — з кінських жил, колчан — з кінської шкіри, а вістря стріл вони прикріплюють невеличкими ремінцями з шкіри тієї ж тварини; з цих ремінців вони роблять батоги з властивою їм умілістю, якої досі лимарі Франції та Німеччини не змогли перейняти. Вони починають користуватися вогнестрільною зброєю і всі носять при собі також ножі та шила для направи кінської уздечки та сідла; ці сідла дерев'яні, і їх

* Буквально: шкіри.

Козацький пікет. Малюнок Т. Горшельта, літографія Серякова. 1874.

Козацька піхота. Гравюра XVII ст.

Козацький табір. Гравюра XIX ст.

татари теж роблять самі. Вони мають кресала для добування вогню і бусолі, або сонячні квадранти для орієнтування у безлюдних степах, де немає ніяких битих шляхів чи стежок. Найзнатніші з них одягаються в різнокольорові сукна, мають бавовняну білизну, кольчуги, турецькі сідла та краще спорядження, яке вони купують у вірменських купців або здобувають на війні. Всі вони їздять верхи дуже швидко, міцно стискаючи ногами коня, так само як поляки, турки, араби та всі мешканці Сходу й Африки.

Їхні коні, що називаються бахмати, довгі, дуже негарні і худі, з густими гривами та хвостами, які звисають до землі. Проте природа компенсувала брак краси у цих тварин, надавши їм незрівнянну швидкість та невтомність: на них можна їхати цілий день без перепочинку. Вони весь час пасуться, і зимою, коли земля вкрита снігом, та в поході вони живляться тим, що є під снігом, або гілками та корою дерев, хвоєю, соломою й усім тим, що можуть самі знайти. Щодо найзнатніших татар, то вони мають турецьких і арабських коней, а їх хан — надзвичайно гарні табуни.

Кочові татари майже зовсім не їдять хліба, хіба що коли перебувають в таких місцевостях, де можуть його знайти. Вони споживають пшоно, досить поширене у них, з якого виготовляють юшку та напій, і звичайно їдять кінське м'ясо, яке вони варять під час відпочинку саме або з пшоном. Якщо ж татари йдуть на війну або перебувають у поході, вони печуть м'ясо, чи, вірніше, пом'якшують його під своїм сідлом, а потім з'їдають з такою приправою, як піна, що утворюється на м'ясі він кінського поту. Вони добирають для споживання не найжиріших або найздоровіших коней, а беруть замучених походом або хворих чи кривих. За час мого перебування у Польщі я бачив, як татарські бранці приходили до стаєнь, щоб забрати здохлих коней, з м'яса яких вони виготовляли собі страви *. Отож кінські трупи ніяк не загрожують отруєнням повітря в тих країнах, бо татари наводять там порядок, з великою запопадливістю підбираючи ці трупи, коли тільки дізнаються про них. Оскільки

* Буквально: влаштовували собі бенкет.

Пернач, шабля, порохівниця, два кресала та нагайка.

закон Магомета забороняє татарам споживати вино, то їхнім звичайним напоєм є чиста вода, а взимку, коли ріки і потоки замерзають,— сніг, іноді — навар з кінського м'яса разом з усім шумовинням; вони п'ють також брагу, виготовлену з вареного пшона. Найбільш спритні п'ють кобиляче молоко, мед та горілку, їдять м'ясо овець і кіз, домашню птицю і дичину, яку вони добувають на частих полюваннях. Однак усі татари відмовляються від свинячого м'яса, і взагалі можна сказати, що вони помірковані та стримані щодо

їжі. Хан же їсть розкішніше, мешкає пишно, живе з величністю, гідною його становища.

Татарська мова така сама, як турецька, бо обидві є того самого походження з тією лише відмінністю, що турецька змішана з численними перськими та арабськими словами. Їхня релігія — це релігія магометанська.

Щодо їх звичаїв, то годі уявляти собі менш порочних людей, бо крім того, що татари, як про це вже сказано, поміркувані, вони надзвичайно щирі та вірні. Серед них зовсім немає шахраїв та наклепників, нема несправедливості чи насильства — одним словом, живуть вони у великій дружбі та цілковитій згоді, не вважаючи злочином чи кривдою грабіж християнських країн, бо в їхньому понятті християни — поганці та мерзотники. В Польщі часто можна бачити гідні подиву зразки вірності полонених там татар: вони завжди повертаються в призначений день, якщо їх відпущено під словом честі в їхню країну, щоб спробувати там здобути собі волю обміном з польськими бранцями. Вони виконують це акуратно, або вертаються у свій полон, не прострочивши ані хвилини. Я бачив польських шляхтичів, які певніше довіряли ключі від сховищ з грішми чи коштовними речами молодим татарам, які були в них на службі, ніж кому-небудь іншому з свого дому *.

Ці народи підкоряються монархові, якого вони називають ханом, тобто королем. Поляки ж називають його царем, це слово походить від латинського цезар. Усі піддані дуже поважають хана, який править деспотично, як і всі магометанські самодержці. Хан має право призначати свого спадкоємця, яким звичайно буває його син або один з братів. Цей призначений

* Див. вступну статтю, стор. 15—16.

спадкоємець зветься калга *. Шляхетні чи взагалі знатніші з татар називаються мурзами. З часів Селіма, турецького імператора, який підкорив своїй владі частину Таврії, татарські хани, всупереч тому, що дехто говорить, не є данниками турецького султана, але є його васалами; султан на знак своєї зверхності над ними дарує їм корогву при кожній зміні хана. Першим королем чи ханом цих народів був якийсь Улан, народження якого вони вважають надприродним. Його спадкоємці були усунені двісті років тому Гереями, родом, який донині володіє престолом. Проте існує другий рід, який все ще називається Уланами і який повинен заволодіти королівством, коли згасне рід Гереїв.

Релігія перекопських татар магометанська, їхня мова — турецька, а це разом з тим, що Константинополь розташований дуже близько, робить їх державний устрій досить подібним до турецького. Перший міністр хана називається візиром так само, як міністр султана. У них є священики та каді, які вершать суди, не маючи для цього іншого кодексу, крім корана, ані іншого тлумача його, крім здорового розуму. Судді безпосередньо самі слухають сторони і вирішують справу, не дуже вникаючи в подробиці, досить швидко. Хан також особисто вершить суд: він робить це щоразу, коли виходить поміж людей, слухаючи всіх однаково безсторонньо, як вбогих, так і багатих. Пиятика, вбивство, перелюбство і крадіж суворо караються в Таврії. Хоч татари дуже звикли до грабування під час війни, вони стримуються від цього в своїй країні, де ношення будь-якої зброї заборонено навіть при дворі хана.

Військові сили татарського володаря дуже числен-

* У тексті «галга».

Запорозькі порохівниці. Малюнок О. Сластьона. Кінець XIX ст.

ні: зібравши всі підлеглі або союзні йому орди, він може поставити до трьохсот тисяч кінноти. Піхоти він зовсім не має, за винятком невеликої кількості яничар, яких дає турецький султан, коли хан іде в похід за наказом султана або за його згодою. Хан утримує залогу у кількох замках та в нечисленних укріплених містах Таврії. Найважливішою фортецею є Перекоп, або Золотий, який, проте, має лише один поганенький рів, завширшки чотири-п'ять туазів [37], та обгороджений тільки глиняною стіною, заввишки в сім-вісім стоп і завширшки в два з половиною туази. Там завжди тримають міцну сторожу, щоб захи-

щати вхід до півострова, а тамтешній правитель командує також усіма ордами між Борисфеном та Дунаєм.

Війни, що їх звичайно ведуть татари, це здебільшого наскоки.

Навіть і під час миру з сусідніми християнами татари раз у раз відвідують їх чи то з власного почину, чи з наказу хана, який завжди вимагає данини від московитів та поляків. Ті й інші платили йому данину в певні часи і коли необхідність їх примушувала, але часом відмовлялися, не бажаючи підкорятися як данники народові невірних, яким вони нехтують.

Якщо татари збираються зробити великий напад на Польщу чи Московію, вони звичайно вибирають у січні час, коли буває повний місяць та коли всі річки, озера й болота замерзають, а земля вкривається снігом, особливо на безлюдних рівнинах, що дуже зручно для непідкованих татарських коней. Кожний татарин веде двох коней, щоб їхати навперемінки або щоб везти свою здобич чи харчі, котрих, зрештою, в них небагато: татари беруть з собою трохи пшона, сушеного, подрібненого м'яса, як у турків, а також воду, яку вони дуже добре зберігають і яка допомагає їм при травленні стількох сирих продуктів. Часом вони не беруть нічого з харчів, а вдовольняються лише м'ясом тих коней, які гинуть у поході. Вони їдуть долинами та непроглядними місцями, аби їх не помітили козаки, які завжди чатують та завжди напоготові, щоб прийняти звістку про наскоки татар і зняти тривогу в усій країні. Особливо гідне подиву те, що навіть найлютішої зими татари стають табором без вогню, щоб їх не помітили, та їдять тільки кінське м'ясо, пом'якшене під сідлом. Коли вони прибувають на призначене місце, на Україні чи деінде, їхні ватажки відбирають третину війська, що, в свою

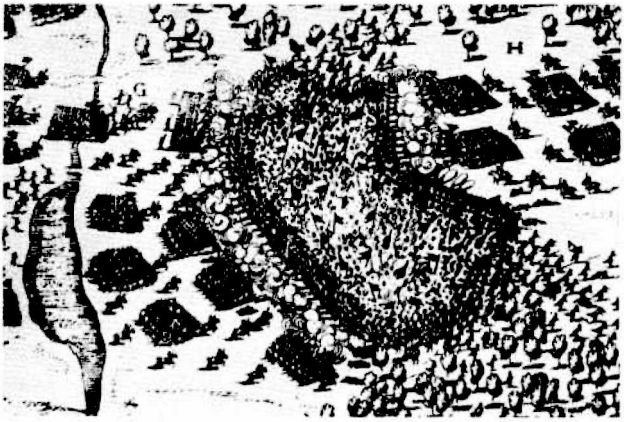

Козацький табір під час бою. Гравюра XVI ст.

чергу, поділяється на менші загони, які й розбігаються на п'ять-шість миль у різних напрямках; а тим часом основне військо держиться купи, щоб дати відсіч при можливому наскоку ворогів; потім, коли загони повернуться з грабування, ватажки виділяють інші загони, що, в свою чергу, розбігаються грабувати, дотримуючись такого порядку, щоб усі загони, які гасають тут і там, могли за короткий час з'єднатися з основним військом. Пограбувавши та спустошивши так країну протягом чотирьох-п'яти або шести днів, вони якнайшвидше повертаються назад, щоб уникнути погоні, а прибувши в безлюдні степи, де їм легше воювати, зупиняються для перепочинку та розподілу здобичі і бранців.

Вони вирушають в походи і влітку, але не заходять далі десяти — дванадцяти миль, а то й менше. У цю пору року в похід ідуть звичайно буджацькі татари, які гонять на пасовиська худобу та коней, а по дорозі гра-

бують усе, що їм трапиться; ось чому безлюдні степи можна проходити тільки з великою охороною, принаймні з п'ятисот чи тисячі чоловік, які йдуть завжди рухомим табором.

Татари воюють тільки великими загонами в дві-три й чотири тисячі вершників, а то й більше; вони не розпочинають бою, якщо не впевнені у своїй перевазі. Коли на них нападають, вони відступають і розосереджуються на маленькі загончики так, що поляки й німці, які йдуть щільним строєм і ескадронами, не знають, кого атакувати. Відступаючи, татари так влучно відстрілюються своїми стрілами, що часто досягають ними своїх переслідувачів більше як за двісті кроків. Потім за чверть милі вони з'єднуються і кожен в одну мить стає на своє місце, на яке він повертається таким самим способом ще багато разів; але так діють татари лише тоді, коли їх велика кількість, інакше вони тікають прожогом. Отже, якщо їх не захопити вночі, що зрештою досить важко, бо вони завжди чатують, або при переході через ріку або яр, то нелегко завдати їм поразки.

З ясиром вони поводяться, як з рабами: продають їх купцям з Константинополя чи з інших міст Сходу, які торгують у Кафі, або залишають бранців для своєї власної потреби, наказуючи їм пасти худобу, обробляти землю в тих місцях, де татари займаються сільським господарством. Вони годують їх тим, що й самі їдять, як це мені розповідали польські та французькі офіцери, між іншими підполковник Ніколе та капітан ла Крустад, котрі мали нещастя потрапити до рук татар. Поляки платять їм тим же: за винятком татарських дітей, яких вони беруть на службу до себе, охрестивши їх та виховавши в християнській релігії, і за винятком деяких мурз, яких поляки тримають в ув'язненні і з якими поводяться досить

добре, щоб їх обміняти на польських магнатів, які потрапляють у татарський полон; з усіма іншими татарами поводяться, як з рабами. Полонені постійно закуті в ножні кайдани, і їх, як тих в'ючних тварин, примушують носити всілякі тягарі: вапно, цеглу та інші матеріали для будівель, дрова для кухні й для кімнат, прибирати житла, обробляти землю, а також змушують працювати на інших подібних роботах. Їх завжди підганяє наглядач; ці нещасні можуть дуже часто заробляти нагаї. За одержані гроші вони купують собі харчі, бо їх звичайна їжа лише хліб та вода, а часом трапиться їм [здохлий] кінь. Під час мого перебування у Варшаві у короля та магнатів було двісті чи триста татарських рабів, які так жили.

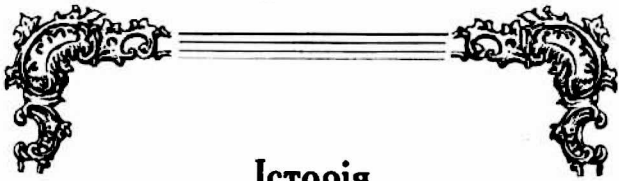

Історія війни козаків проти Польщі.

Польща часто боролася проти могутніх ворогів. Вона воювала з Німецькою імперією, з рицарями-хрестоносцями, або тевтонами, відколи ті оселилися в Пруссії та діставали підтримку від німців; з татарами, які часто нападали на Польщу і кілька разів перейшли її від краю до краю; потім вона воювала з турками, які 1621 р. прийшли під Хотин на Дністрі з чотиристатисячним військом та загрожували, що поглинуть усе королівство, тим більше, що в той же час шведський король Густав-Адольф вдерся в Лівонію з величезними силами. Проте поляки завжди чинили опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, і все ж ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 р., майже в момент смерті короля, бо ці бунтарі втягнули у свій заколот мало не все населення Чорної Русі. Крім того, позбувшись раптом тієї смертельної і непримиренної ненависті, яку вони завжди відчували до татар, козаки ввійшли з ними в спілку й навіть попросили підтримки у турків для цілковитого зруйнування та спустошення Польщі.

З'єднавши свою військову силу з військами невірних, козаки зробили за неповні чотири роки чотири великих напади на польське королівство, йдучи з двохсот і

трьохсоттисячним військом, тим грізнішим, що ця селянська піхота, загартована працею та негодою, досить звикла до походного життя внаслідок частих наскоків татар на цю країну, і одержавши підтримку татарської кінноти, яка безперечно була б найкращою в світі, коли б її вишколити й дисциплінувати так, як кінноту християнських країн.

Богдан Хмельницький був першою іскрою цього повстання та рушієм усієї війни. Він народився шляхтичем, був сином підстароста *, який служив у одного з польських вищих військових **. Вступивши замолоду до козацького війська простим солдатом, він дослужився до рангу сотника ***; потім був послом від цього війська до польського сейму, пізніше — генеральним комісаром і, нарешті, став гетьманом, маючи, між іншим, деяку освіту, що рідко буває у цих людей [38]. Король Владислав, якому надоїло сидіти без діла, коли більшість інших християнських королів і князів були зайняті війною, 1646 р. міркував про план війни проти перекопських татар, яких він хотів вигнати з Криму. Хмельницький здавався йому гідним командувати козацьким військом, якому король надавав головного значення в цьому поході. Проте плани короля не були підтримані ні християнськими монархами, зрештою досить зайнятими чимсь іншим, ані навіть венеціанцями, на допомогу яких він розраховував; до того ж Річ Посполита поставилася з підозрою **** до його озброєння, і Владислав IV змушений

---

* Підстароста — це заступник старости, а староста в Польщі є тим самим, чим колись у Франції був граф до того, як ленне володіння почало успадковуватися. Воєводи — це те саме, що герцоги.— *Примітка автора.*

** Буквально: генералів.

*** Буквально: капітана.

**** Буквально: з заздрістю.

був розпустити військо, яке він озброїв за рахунок значної частини посагу своєї дружини — королеви. Отже, Хмельницький, залишившись без зайняття, незабаром найшов чим зайнятися, зайшовши у рóзбрат з Чаплінським, лейтенантом великого коронного хорунжого Конєцпольського, за межу одного з своїх маєтків. Ця звада сильно загострилася внаслідок поганого поводження Чаплінського з дружиною Хмельницького та сином, якого в цій сварці побили палицями. Невдовзі Хмельницький знайшов спосіб добитися сатисфакції за цю образу, використовуючи прагнення до визволення, що він його помітив серед руського населення, яке не могло насолоджуватися миром, бо мир замість того, щоб приносити йому (населенню) спокій, давав шляхті більше змоги держати селян у рабстві та пригніченні. Отож, врахувавши їхнє незадоволення та впевнившись у відданості своїх козаків, Хмельницький подався на початку 1648 р. до порогів чи островів Борисфена, щоб бути безпечним від наскоків поляків та укріпитися там.

Дехто був переконаний, зрештою не зовсім безпідставно, що король Владислав, бажаючи повернутися до свого плану війни проти татар, підтримував з Хмельницьким таємні зв'язки і допоміг повстати козакам для того, щоб Річ Посполита була змушена дати королю військо для втихомирення козаків [39]. Козаки повинні були з'єднатися з королівським військом, що складалося переважно з чужинців під командуванням довірених королю людей, а тому це військо не слухало б наказів Речі Посполитої та пішло б за Владиславом проти татар і навіть проти турків, з якими королю довелося б неминуче воювати, якщо б він зачепив татар. Як би там не було, а Хмельницький, побачивши, що його листи до Польщі зі скаргами на кривди, заподіяні козакам і йому само-

Станіслав Жолкевський — великий коронний гетьман. Гравюра М. Пололінського. XIX ст.

му зокрема, залишаються без наслідків, хоч були писані в дусі підданства та слухняності, і що, навпаки, гетьман Потоцький готується до походу проти нього, він, не довіряючи власним силам, звернувся за допомогою до татар, які зимували в безлюдних степах, шукаючи нагоди до грабіжницьких нападів на Україну. Ними командував Тугай-бей, один з хоробрих, але бунтівливих вождів, що часто не корився ханові.

Віддаленість від польських гетьманів [40] сприяла Хмельницькому в тому, що приховувала його секретні дії. Все ж таки, як тільки гетьмани дістали певні відомості, вони вирішили йти швидким маршем до запорозьких островів, щоб у зародку придушити заколот. Отже, вони відрядили в той бік частину польського війська, призначеного для охорони кордонів, а також козацький корпус, що був на службі Речі Посполитої, під командуванням їхнього комісара Шемберга, сина гетьмана Стефана Потоцького, Сапєги *, Чарнецького та кількох інших офіцерів. Частина цього козацького війська пливла Борисфеном. При-

* У тексті «Сапіга».

Владислав IV — польський король.

бувши до порогів *, вони раптом перейшли на бік Хмельницького, незважаючи на нову присягу, яку нещодавно склали полякам і порушення якої на користь своїх земляків вони не вважали за гріх. Хмельницький одразу ж вирушив з цим підкріпленням на зустріч іншим козакам, що йшли проти нього суходолом, і легко намовив їх наслідувати приклад своїх товаришів. Серед польського війська було кілька ескадронів драгунів, які зробили козакам величезну послугу в цій війні проти польської шляхти, а саме: магнати, заощаджуючи видатки на утримання німецької гвардії, яку вони мали звичай тримати при собі, озброїли та одягли на зразок німецьких драгунів чимало місцевих селян, підносячи їх дух зміною обстановки, яка витягала їх з безодні рабства. Хмельницький, підкріплений козаками-перебіжчиками, яких було чотири тисячі, легко дав собі раду з рештою польського війська, якого було не більше як півтори

* Скелі чи камінне громаддя на цій ріці.— *Примітка автора.*

Ян Казимір — польський король.

тисячі. Поляки оборонялися протягом кількох днів посеред свого табору *. Але, втративши свою артилерію і не маючи сил встояти перед великою кількістю козаків, які їх оточили зі всіх боків, поляки були або вбиті, або полонені татарами. Серед полонених був Сапєга, а Шемберг і Потоцький були смертельно поранені. Останній, якого вже не можна було перевозити, вмер на полі.

Хмельницький, старанно використовуючи перевагу та блиск, що звичайно несе перша перемога, повернувся проти решти польського війська, в якому було ще п'ять тисяч чоловік. Ватажки того війська після даремного очікування звісток про похід перших загонів, які вони відрядили до Борисфена, нарешті одержали повідомлення про їхню поразку, про зламання присяги реєстровими козаками та про приєднання татар до цих бунтівників, і тому вони визнали за доцільне відступити, щоб зберегти решту королівського війська, не маючи змоги чинити опір своїм во-

* Це рід укріплення з возів.— *Примітка автора.*

Микола Потоцький — великий коронний гетьман.

рогам. Проте швидкість бахматів * не дозволила полякам відійти досить далеко: татари наздогнали їх, і почалися сутички, під час яких взято в полон кількох татар. Під тортурами, що їх неодмінно треба було застосувати, щоб дізнатися правди про те, що діється в їхньому війську, вони виказали, що татар було со-

* Так називають татарських коней.— *Примітка автора.*

рок тисяч, а козаків сім тисяч, що до козаків ось-ось мали пристати з панських маєтків селяни, які звідусіль збігаються до них. У зв'язку з такими зізнаннями польська військова рада, обміркувавши питання — давати бій чи відступати, не будучи впевненою, що зможуть утриматися на тому місці, де вороги незабаром відрізали б їх від харчів та фуражу, вирішили продовжувати відступ серед возів. Але тільки-но польське військо пройшло з півмилі, як воно потрапило в дуже густий ліс, всередині якого було величезне багно; до того ж лиха тисяча вісімсот козаків, які ще залишалися при поляках, покинули їх, щоб приєднатися до своїх товаришів. Нарешті, після чотиригодинного бою в цьому лісі як з поганими дорогами, так і з ворогом, коли табір раз у раз то прорівався, то загрузав, усіх [поляків] було або перебито, або взято в полон, або потоплено в болоті.

Це нещастя, що трапилося в околицях Корсуня, стало ще дошкульнішим для Польщі внаслідок смерті короля Владислава IV, який саме тоді вмер в Меречі, в Литві, на п'ятдесят другому році свого життя; усі були певні, що той монарх, хоробрість якого разом з іншими видатними його якостями робила його так само гідним поваги серед своїх, як грізним для ворогів, в силу свого авторитету й пошани до його імені був би спроможний припинити заколот, вчинений * козаками.

Хмельницький не зразу довідався про смерть короля; якщо б він був про неї [своєчасно] поінформований, то виявив би більше гордості після поразки польського війська, коли він писав до Владислава дуже покірливого листа, в якому покладав відповідальність за все, що сталося, на кривди урядовців, на

* У тексті «породжений».

Богдан Хмельницький з Тугайбеєм. Малюнок Ю. Коссака.

грабіжництво та нестерпні здирства євреїв, орендарів панських і королівських маєтків; Хмельницький просив пробачення за те, що він змушений був зробити, обороняючись від тих зловживань, і обіцяв відпровадити татар та залишитися слухняним його величності, аби тільки король зволів повернути йому і козакам волю та

привілеї, надані попередніми королями. Незабаром він дізнався про смерть короля з листа, якого прислав йому через грецького монаха Адам Кисіль, воєвода брацлавський [41]. Цей воєвода, теж грецький схизматик, вжив вельми лагідних та ввічливих виразів, щоб навернути вождя козаків до його обов'язку, нагадавши

йому колишню вірність запорозьких козаків, в якій вони, хоч і вельми волелюбні, завжди були дуже постійні. Воєвода писав, що вони живуть у державі, де всі, а особливо військові, мають широку можливість відстоювати свої інтереси та скаржитися на заподіяні їм кривди; що він, Кисіль, є єдиним сенатором грецької віри й тому — оборонцем церкви та прав цієї релігії, захист якої він завжди брав близько до свого серця. Він закликав Хмельницького святістю їхньої релігії та честю руського народу відправити татар і повернути козаків до місця їх звичайного перебування, а також щоб він надіслав кількох козаків викласти їхні скарги, зокрема і свої особисті *. Кисіль пропонував свої старання та послуги, щоб домогтися задоволення усіх їх вимог, бо його становище в Речі Посполитій таке, що без його участі не може бути прийняте жодне рішення чи то про мир, чи про війну. Проте він запевняв, що, безперечно, був би більш схильний припи-

* Буквально: викласти всі несправедливості, яких зазнали вони і він зокрема.

Петро Дорошенко — полковник Прилуцького полку, гетьман Правобережної України. Олія. XVIII ст.

Іван Виговський — писар Війська Запорізького, гетьман України. Олія. XVIII ст.

Полковник Карпо Півторакожуха. Гравюра XVII ст.

нити це безладдя мирно, а не роздмухувати його, продовжуючи громадянську війну; що обидва війська тепер взаємно винищують одне одного, а вони зробили б корисніше та почесніше, коли б повернули проти ворогів християнства, поведінка яких має бути за приклад, щоб утихомирити початки незгоди. Щоправда, татари, коли їх роз'єднують якісь чвари, відразу хапаються за зброю, наче таким чином вони прагнуть розв'язати суперечку, але як тільки мине перший спалах їхнього гніву, вони легко заспокоюються і миряться без жодного арбітра або посередника; козаки повинні, отже, відіслати татар, запозичивши від них цей гідний похвали спосіб [полагодження суперечок]. Чернець, який приніс цей лист, з труднощами вирвавшись з рук татар, прибув до табору Хмельницького, де застав досить велике замішання. Гетьман поспіхом скликав свою солдатню [42], прочитав їм цього листа і перший схвалив поради брацлавського воєводи; його підтримала більшість голосів, і вирішено, що всі ворожі дії будуть припинені, а козаки чекатимуть на відповідь польського двору; вирі-

Богдан Хмельницький з полками. Народна картина. XVIII ст.

шено також відіслати у безлюдні степи татар, але мати їх напоготові про всякий випадок; вирішено ще запросити воєводу, щоб він прибув до козаків.

Ця помірковаиість Хмельницького в такому становищі, коли перевага була за ним, здивувала всіх; проте вона не була позбавлена підступності, бо хоч, з одного боку, неначебто він стримав свої переможні дії, щоб не проливати крові і тим легше знову заслужити королівську ласку, то, з другого боку, він виявляв свою могутність перед поляками, щоб вирвати у них те, чого вони, мабуть, не дали б при виявленні звичайних ознак підданства.

Отож, вступивши до Білої Церкви, він притих, а тим часом Кривоніс, другий козацький ватажок, людина низького походження, але сміливa і стра-

Максим Кривоніс — черкаський полковник, соратник Б. Хмельницького. Гравюра XVII ст.

шенно жорстока, пустошив Русь та Поділля [43]. Хмельницький вдавав, що засуджує оті дії Кривоноса, та обіцяв видати його в руки поляків, а також ще п'ятьох ватажків повсталих селян; але цим він лише замилював очі полякам, щоб захопити фортецю Бар, як він це і зробив.

Князь Ієремія Михайло Вишневецький вирушив із-за Дніпра на прикордоння Русі з кількома загонами, до яких приєдналися загони київського воєводи Януша Тишкевича і полк гвардії покійного короля під командуванням литовського польного гетьмана * Осінського [44]; вони дали відсіч Кривоносові та на деякий час затримали його просування, інакше Кривоніс був би вдерся всередину королівства разом з цією юрбою руських, яких було щонайменше сто тисяч. Інші численні загони, а також посполите рушення прикордонної шляхти створили нове військо, що вирушило проти козаків та повсталих селян, зробивши вдруге безуспішну спробу домовитися з їхніми керівниками.

---

* Це те саме, що генерал-лейтенант або бригадний генерал у Франції.— *Примітка автора.*

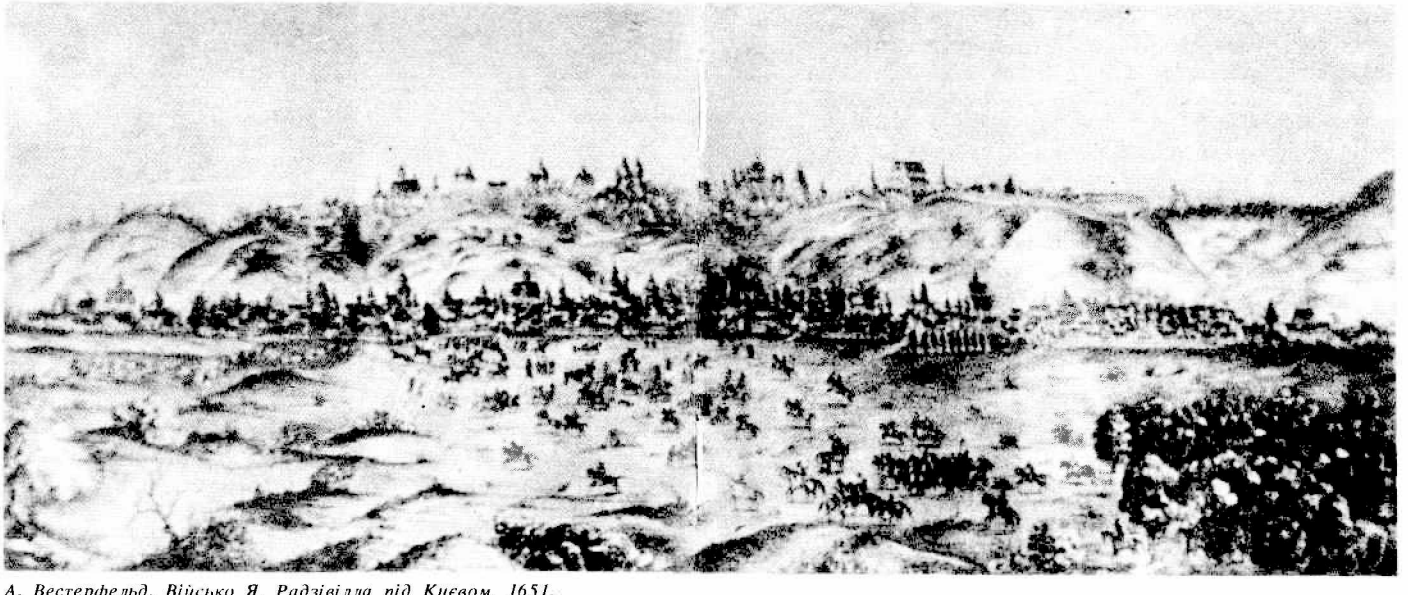

А. Вестерфельд. Військо Я. Радзівілла під Києвом. 1651.

Річ Посполита Польська відчула при цій нагоді дошкульніше, ніж досі, втрату, якої вона зазнала з смертю короля, бо не було нікого досить авторитетного, щоб командувати такою кількістю вельмож-вояків, які були в цьому війську і не хотіли ніяк коритися один одному. Розбіжність думок і незгоди так поширились у війську, що найрозсудливіші пропонували, зважаючи на такий стан речей, рішуче уникати бою; за їхніми порадами ухвалено відступати табором і розташуватися під Костянтиновом. Проте накази дуже погано доходили до війська, і коли деякі загони почали готуватися до відступу в околиці Пилявців, то

інші, не чекаючи своєї черги, починали марш, випередивши тих перших; це замішання збільшилось у нічній темряві, передалося заднім та спричинило панічний страх у всьому війську; страх охопив навіть найхоробріших, бо не можна було відразу пояснити людям причину втечі деяких загонів та загального безладдя. Це забезпечило б Хмельницькому цілковиту перемогу, коли б він відав, що діється серед поляків. Він зовсім погано знав, що діється, і вважав втечу за стратегічний хід поляків та не міг повірити тим, хто йому доповідав про справжнє становище. Отож, замість переслідувати втікачів швидко, він переслідував їх повільно, з великою осторогою. Дізнавшись, нарешті, правди, він з опущеною головою повернув на

Львів, місто досить важливе своєю торгівлею, переважно зі Сходом, і не дуже укріплене, що на той час було позбавлене харчів і здатних до оборони людей. Там залишився тільки старий офіцер Арцішевський, який довго служив у чужинців та командував голландськими військами в Бразилії [45]; йому казали сподіватися на швидку допомогу з Малопольщі [46]. Мешканці Львова під проводом цього офіцера чинили досить завзятий опір протягом кількох днів; коли ж замок залишили його оборонці, а обложники зайняли його, мешканці, не маючи жодної надії триматися далі проти тристатисячного війська [47], яке стояло навколо міста, і відчуваючи все більше голод, відкупилися й усунули ворога з-під мурів міста за допомогою значної суми.

Козаки, залишивши Львів, подалися під Замостя, місто, укріплене новітнім способом Яном Замойським, великим гетьманом і великим канцлером Польщі за часів Сігізмунда, батька двох останніх королів; це місто було не той час єдиним захистком руської шляхти *, вигнаної з своїх земель повсталими селянами. Оскільки в цьому місті знаходилася значна частина шляхти з Белзького та Сандомирського воєводств, а також тисяча п'ятсот солдатів, приведених з Пруссії поморським воєводою Людвіком Вейгером, то всі зусилля козаків та повсталих селян [оволодіти фортецею], вжиті протягом місяця, були марні. Отже, втративши тут багато людей вони відступили вглиб Русі. Не слід на цьому місці промовчати про допомогу Речі Посполитій від вельми християнського короля **, який незважаючи на те, що полум'я громадянської війни почало загоратися у Франції [48], дозволив, щоб

* Тобто шляхти Руського воєводства.
** Тобто короля Франції.

Стефан Чарнецький — київський воєвода, гетьман коронний.

вісімсот рекрутів, найнятих його коштом полковником Криштофом Пшиємським, який командував польським полком у французькому війську у Фландрії, приєдналися на чолі з цим полковником до польського війська і Пшиємський створив з цих рекрутів хороший полк.

Хмельницький відступив зі своїми загонами на зимові квартири, а деякі знатніші польські магнати розпочали від імені Речі Посполитої переговори з ним; проте від нього вони чули лише сповнені гордощів відповіді, бо успіхи останньої кампанії зробили його ще зухвалішим, ніж раніш, до тої міри, що посли з великими труднощами намовили його погодитися на кількамісячне перемир'я.

З тієї й іншої сторони невдовзі до закінчення перемир'я розпочалися перші прояви нової війни. Повстанські загони зачіпали поляків у різних місцях, але вони поплатилися за свою агресивність: їх майже всюди побив белзький каштелян Андрій Фірлєй

і кам'янецький каштелян Станіслав Лянцкоронський, між якими новий король Ян Казімір негайно після свого обрання поділив команду над військом. Козацькі загони, між іншим, зазнали чималих поразок під Звягелем, Острополем, Баром та в інших місцях, які поляки відібрали у повстанців, перерізавши значну кількість їх і забравши дуже багато здобичі.

1649. Весною, яку Хмельницький нетерпляче чекав, він закликав татар, яких приєдналося до нього понад сто тисяч, і знову почав кампанію, щоб вторгнутися в Польщу. Поляки теж згуртували свої сили, щоб зірвати його наміри. Їх керівники радилися, де саме вони мають перебувати, поки збереться решта сил королівства та з'єднається з ними; було багато думок; дехто вважав, що слід отаборитися під захистом гармат Кам'янця, оскільки значення цієї фортеці, яка служить перепоною проти турків, таке, що вона цілком заслуговує, щоб її зберегти за всяку ціну *; перемогла думка Фірлєя, який вважав, що не слід віддаляти військо від кордону, залишаючи його незахищеним від нападу ворогів; він вибрав місто Збараж, власність князя Вишневецького, як місце дуже придатне для його планів і для надходження очікуваної допомоги. В нього було лише дев'ять тисяч людей, включаючи загони, які вирядили своїм коштом окремі магнати. Він мав при собі серед інших офіцерів Лянцкоронського, великого коронного підчашого графа Осторога [49], що були призначені як його товариші, князів Дмитра та Ієремію Михайла Вишневецьких і великого коронного хорунжого Олександра Конєцпольського, сина покійного великого гетьмана з цим же прізвищем.

Гетьман Фірлєй, передбачаючи, що невдовзі його оточить незліченне військо, заздалегідь наказав зі-

* Буквально: всупереч будь-якому іншому міркуванню.

Микола Потоцький — великий коронний гетьман. Малюнок В. Герсона. Початок XX ст.

брати багато харчів і полагодити старі укріплення в місті Збаражі та в замку, а також захистив свій табір міцними шанцями, на флангах яких були форти і редути; особливу увагу він приділив укріпленню своєрідного ставу, який забезпечив би його достатньою кількістю води таким чином, щоб ворог не зміг відвести воду вбік.

Тільки-но він окопався, як надійшло козацьке і татарське військо та оточило його з усіх боків; воно було таке численне, що подібного йому ніхто не бачив з часів Аттіли і Тамерлана. До того, річ досі нечу-

Станіслав Ревера Потоцький — краківський воєвода і великий коронний гетьман. Гравюра XVII ст.

вана, з військом прибув сам хан, уявляючи собі, що поглине Польське королівство, немов здобич, яка вже не вирветься від нього, бо Хмельницький запевнив його, що так станеться неодмінно. Останній, дійсно, так легковажно поставився до тієї жменьки польських солдатів, які на той час були єдиними захисниками кордону, що вирішив зовсім не морити їх голодом, а взяти силою їхній табір; це йому здавалося дуже легким, бо його військо було таке численне, що Хмельницькому не треба було заощаджувати сили.

13 липня 1649 р. Хмельницький провів генеральну атаку, яка була однією з найзапекліших; він стояв на чолі своїх загонів, які, ще не знаючи про загрожуючу їм небезпеку та про хоробрість поляків, ринулися стрімголов на штурм. Це викликало велике напруження у наметі Фірлея, що був найдальше висунутий [в бік козаків]. Нападаючі були в цьому місці

прикриті сусідньою долиною так, що тільки з великими труднощами відбито тих, які вже прорвалися через шанці. Фірлєй та князь Вишневецький хоробро оборонялися. Останній, коли побачив, що його люди починають занепадати духом, через оповісників заборонив стріляти в татар, бо за його припущенням татари приноситимуть слова дружби та миру польським гетьманам. Війська, підбадьорені цією хитрою вигадкою та переконані, що вони вже мають справу лише з козаками, так піднеслися духом, що вбили велику кількість козаків, а решту цих ворогів відбили. Козаки були здивовані одчайдушною хоробрістю поляків, які того дня витримали до сімнадцяти атак.

Протягом наступних днів козаки знову атакували, але ще з меншим успіхом, хоч вони до бойової сили приєднали і стратегічний хід, а саме: з метою переконати поляків, нібито турки прийшли на допомогу козакам, вони нарядили в турецький одяг солом'яні опудала і посадили їх на коней, яких вели теж переодягнені турками козаки: однак поляки за допомогою підзорних труб швидко викрили цей підступ.

Крім того, Хмельницький часто надсилав до польського табору листи; в деяких з них він пропонував Фірлєєві перемир'я, в інших — намовляв німецьких гвардійців дезертирувати. Нарешті, побачивши, що нічого не досягає ні силою, ані підступами, він вирішив здобути укріплення за допомогою підкопів. Він використав для цього дуже численних в його війську селянських повстанців, які копали день і ніч так, що за кілька днів наблизилися аж до підніжжя польських укріплень.

Ця нова дія * козаків збентежила поляків більше, ніж попередні. Побачивши, що ворог починає добира-

---

* Буквально: спроба.

Станіслав Конецпольський — великий коронний гетьман. Гравюра XVII ст.

тися до їхньої території та що вони не втримають своїх передніх шанців, поляки спорудили інші ближче до міста і негайно після викінчення їх відступили туди. Деякі провідні офіцери були навіть тієї думки, що доцільніше б залишити всю територію навкруги міста і замкнутися в самому Збаражі, але їхньої думки, як надто небезпечної, не прийнято. Поляки були стиснуті до крайності і не мали простору для пересувань. До того ж їм не вистачало харчів, а їхнім коням — фуражу, щодня гинуло багато коней, що спричинилося до нестерпного смороду в таборі. Невеликий шматок хліба коштував десять півтораків *, а бочка пива — п'ятдесят флоринів. Солдат жив тільки кінським та собачим м'ясом. До Хмельницького весь час приходили польські солдати, щоб здатися в полон, і тому він знав, в якому стані перебувають ті, кого він облягав; це ро-

* Це польський су, який приблизно дорівнює одному каролюсу [50]. 20 півтораків дорівнює одному флоринові.— *Примітка автора.*

Козацькі знамена, бунчук та літаври.

било його ще більше чванливим, і він погоджувався лише на найнесприятливіші для поляків умови. Хан виявився більш людяним; проте, коли він зажадав, щоб Вишневецький та Конєцпольський прийшли до нього на переговори, поляки не погодилися на це, бо не могли стерпіти, щоб ці ясновельможні потрапили в руки татаринові. Хан дуже образився. Польські гетьмани марно відряджали посланців до короля Польщі з повідомленнями про крайню скруту та з проханням надати негайну допомогу; майже всі посланці потрап-

ляли до рук козаків чи татар; якщо ж хтось з них і проривався, то не приносив відповіді полякам, бо його на зворотній дорозі убивали чи полонили. Та польські гетьмани вдавали, начебто вони час від часу отримували листи від короля, в яких він нібито обіцяв їм невдовзі допомогти, а щоб їм легше повірили, вони прив'язували до цих листів королівську печатку, яку відрізали від листів, що колись дістали від короля. Такими витівками, а також лагідними розмовами ці

А. Вестерфельд. Прийом Я. Радзівіллом послів Богдана Хмельницького. 1651.

гетьмани втішали військо і підвищували його терплячість.

Дехто з провідних офіцерів, які мали досить харчів, відкидали добру їжу, а живилися смердючим кінським та собачим м'ясом, щоб його смак здавався ліпшим їхнім солдатам. Фірлєй, хоч зламаний віком та хворобами, хотів робити так само, але його найближче оточення нерідко перешкоджало в цьому. Вишневецький і Конєцпольський не припиняли своїх час-

тих вилазок проти обложників, щоб відбити у них надію на швидку перемогу над людьми, які серед таких злигоднів зберегли ще стільки сили і рішучості. Проте полякам бракувало не лише харчів, але й бойових припасів; це ж не дозволяло стріляти так часто, як досі. Козаки також не дрімали, бо, крім того, що невпинно обстрілювали польський табір та не припиняли час від часу нападів, вони намагалися здобути Збараж підкопами і позбавити поляків води.

Ні те, ні друге їм не вдавалося; тому козаки надумали підпалити Збараж, головне — одну з його брам, яка завдавала їм багато клопоту, бо вона була найвищою і звідти невпинно стріляли з пищалей найвлучніші стрільці польських загонів, між якими особливо уславився ротмістр Бутлер; так само чинив єзуїт отець Мухавецький, який сам убив з-над брами замка понад двісті козаків.

Значний загін повстанців з головешками в руках наблизився до цієї брами, щоб її підпалити, і здавалося, що звідти вогонь поширіться на всі боки; проте обложені, попереджені про намір козаків, підготувалися до того, щоб його знешкодити: вони різко прийняли козаків і винищили багатьох з них. У такому стані були поляки, коли стріла, направлена на місто, щасливо донесла прив'язаного до неї листа; в ньому хтось, що називав себе лицарем, чиє ім'я так і залишилося невідомим, насамперед виправдовувався, що служить у козаків, і твердив, ніби до цього він змушений кривдами, яких він зазнав від якогось могутнього магната, а також лихою долею, що скоїлося з поляками торік; потім він заявляв, що незважаючи на все він не втратив своєї палкої любові до вітчизни, про що він уже писав у трьох попередніх, надісланих таким же способом листах; нарешті, він подавав певну звістку, що

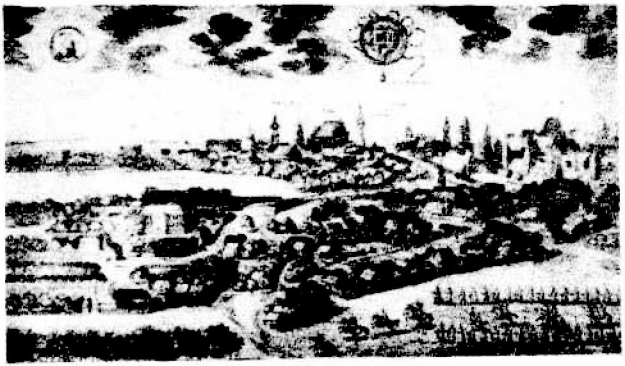

Краків у XVII ст. Гравюра XVII ст.

король уже йде на допомогу полякам, що він навіть прибув до Зборова, що козаки, дізнавшись про рух [королівського війська], безперечно, подвоять свої зусилля проти обложених, а поляки, писав він, з цього приводу повинні також подвоїти свою відвагу й підготуватися до відбиття козаків ще з більшою силою.

Більшість обложених не могла повірити цьому листу, кажучи, що це нові хитрощі їхніх гетьманів; проте невдовзі виявилося, що лист був вірним і правдивим: король, перемігши всі перешкоди, які затримували його готування та просування, вже наблизився до Зборова, щоб визволити обложені загони. Щоправда, розумніші бачили, що його військо було замале не тільки для того, щоб атакувати цю жахливу безліч ворогів, з якими він мав зустрітися, але навіть для того, щоб витримати найменший натиск, бо воно загалом налічувало п'ятнадцять тисяч найманих солдатів та п'ять тисяч споряджених коштом кількох магнатів; решта шляхти не могла вчасно вирушити, бо її покликано надто пізно, незважаючи на всі звернення ко-

роля, який наполегливо і протягом довгого часу домагався скликання шляхетського війська.

При звістці про марш польського короля Хмельницький та хан поділили свої війська, залишивши сорок тисяч татар з двома сотнями тисяч козаків та повсталих селян під Збаражем, і вирушили просто на Зборів з шістдесятьма тисячами татар та вісімдесятьма тисячами козаків; козаки так приховано пересувалися, що поляки їх не помітили чи тому, що король не відрядив розвідників, чи тому, що надіслані не змогли нічого довідатися, а чи тому, що навколишні селяни досить схильні були підтримувати козаків, оскільки вони були однакової релігії з ними і не давали полякам правдивих відомостей.

Як би там не було, а козаки і татари підійшли до королівського табору зовсім непомітно. Їм немало допомогли в цьому ліси, густа мряка на необачність ворога. Хмельницькому навіть удалося увійти в місто Зборів і там досхочу надивитися, що собою уявляло польське військо.

Тільки-но поляки вийшли з великої тіснини між мостами та греблею на близьких болотах і почали шикуватися до бою, як несподівано вдарили на них козаки з татарами. Бій розпочався нападом на обози. Негайно після того прибули татари, щоб з тилу взяти королівські загони, вони перейшли став і греблю, яку зрадливо розкопали селяни, щоб зробити став придатним для проходу цих невірних. Шляхта з Перемишля та кіннота князя Острозького [51] витримали перший удар, проте неспроможні були встояти перед великою кількістю ворогів, які облягли їх, і багато шляхти залишилося тут разом з своїм обозом. Станіслав Вітовський * та підканцлер литовський Леон

* У тексті «Вітуський».

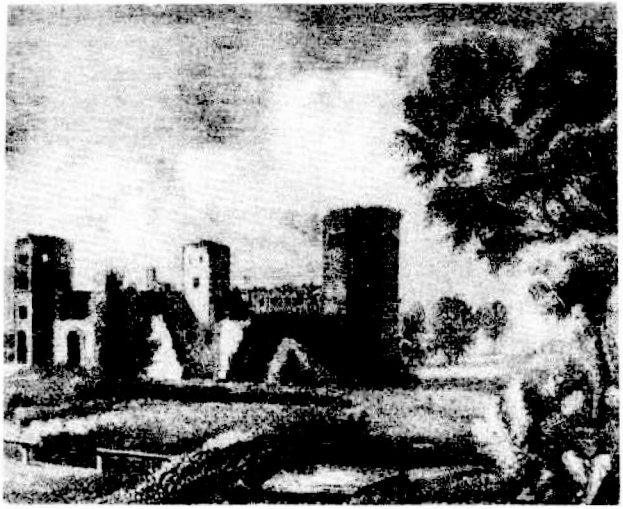

Руїни замку в Пиляві. Гравюра початку XX ст.

Сапєга, які наспіли з допомогою, відбили татар; однак останні повернулися ще навальніше і загони підканцлера уже мали загинути в цьому шестигодинному бою, під час якого їх тричі атаковано, проте сандомирський каштелян та стебницький староста Бодуен Оссолінський відбили невірних, які запекло продовжували напад; при цьому загинув Оссолінський з багатьма шляхтичами з Руського воєводства. Тоді, як таке діялося в тилах та на флангах польського війська, Хмельницький з козаками і частиною татар атакував поляків з фронту. Король при першій чутці про прибуття козаків вишикував свої загони до бою і передав команду над правим флангом великому канцлерові Оссолінському. Цей фланг складався з королівської кінноти, з кінноти подільського та белзького воєвод, з кінноти

сокальського старости Денгофа, а також з інших полків. Командування над лівим флангом, де між іншими були частини кінноти та чимало корогв добровольців, король доручив краківському старості Юрію Любомирському і князеві Корецькому.

Піхотне військо, де перебував сам король, було під командуванням генерал-майора Губальда, родом з Мієнії, який довгий час брав участь у німецьких війнах, а потім командував військом у Гданську, а також під командуванням лівонського шляхтича, краківського губернатора Вольфа; обидва вони мали німецькі полки.

Татари спочатку розтяглися дуже широко перед цим авангардом, наче лише для спостереження, потім в одну мить вони зімкнулися і, за своєю манерою воювати, кинулися на праве крило; проте їх зустріли непохитно, піхота наїжачилася списами і не підпускала ворога до себе; тоді татари перейшли на ліве крило і захитали його більше, ніж праве. Під Корецьким, який був на чолі [загону], вбито коня, він думав, що й сам загине; Ружицький * був поранений стрілою, яка пробила йому щоки. Та він зі стрілою в рані поспішив попередити короля про небезпеку для лівого флангу. Його королівська величність, незважаючи на свій сан та небезпеку, негайно помчав туди, щоб зміцнити своєю присутністю та закликами відвагу поляків, повертаючи до бою тих, які почали вже тікати, а іншим, які скаржилися, що в них немає офіцерів, казав, що сам ними командуватиме. Цей володар уже мав непомітно включитися в найзапекліше місце сутички, але почет затримав короля. Присутність монарха, який так наражався для порятунку своїх, піднесла їхню відвагу, яку жахлива безліч атакуючих

* У тексті «Вітуський».

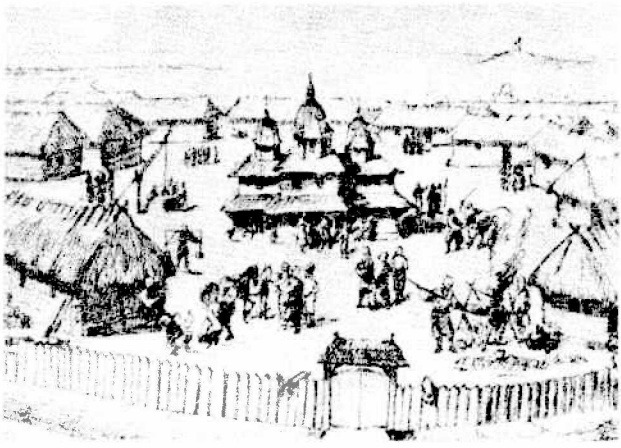

Запорозька Січ. Малюнок за О. Рігельманом.

ворогів була послабила та пригасила, так, що вони почали битися із значно більшим запалом і вже не захиталися на своєму місці.

Частина татар, які прорвалися з одного флангу, була незабаром відбита гарматами та двома корогвами піхоти під командуванням капітана Гізи з королівської гвардії. Нарешті, оскільки ворог не домігся жодного успіху, що відповідав би його величезним зусиллям, спрямованим проти польського війська, ніч закінчила цей тяжкий день, в якому, за всіма даними, польське військо мало бути розтрощене вщент. Ніч минула в нарадах та розпорядженнях щодо наступного бою. Зроблено похапцем для прикриття кілька шанців, в інших було складене обозне майно; коли король радився з магнатами та офіцерами, у таборі поширилася чутка, ніби він має намір цієї ночі відступити з більшістю магнатів і офіцерів.

Крайня небезпека, що реально існувала, робила такий відступ правдоподібним, і мало не дійшло до такої розгубленості, як під Пилявцями. Король щойно пішов трохи відпочити, коли ж дізнався про це, відразу сів на коня і, проїжджаючи табором, переконував своєю пристуністю всіх, що чутки безпідставні; він казав, що ніколи не думав про відступ, а, навпаки, має намір твердо стояти проти ворога і одночасно втішав солдатів надією на щасливий результат бою, який мав розпочатися наступного ранку. З усіх думок, запропонованих на військовій раді в зв'язку з даною обстановкою, найбільше прихильників знайшла думка про спробу відірвати Хмельницького від хана. З цією метою надіслано до хана одного з татарських бранців з листом від короля. Король вірив, так було написано в листі, що хан не забув про ласку покійного короля Владислава, який під час полону хана в Польщі прихильно ставився до останнього, а потім визволив його; отже, хан завдячує своїм теперішнім саном ласці того короля; після цього можна дивуватися, що хан приєднався до бунтівників та рабів; проте він не повинен, писав король, чекати великої користі від такої негідної спілки, оскільки бог не підтримує таких починань; все ж його королівська величність вважає потрібним нагадати ханові, чим він зобов'язаний покійному королю, його братові, і навіть запропонувати йому свою прихильність на випадок, якщо вона йому буде ціннішою, ніж спілка з бунтівниками. Відповідь на цей лист прийшла не так швидко, і наступного ранку, після сходу сонця, поляки знову побачили вишикуване до бою козацьке і татарське військо; перші стояли фронтом до Зборова, другі були спрямовані в бік обозу.

Чотириста легких кіннотників затримували деякий час козаків герцем; потім, діставши численне під-

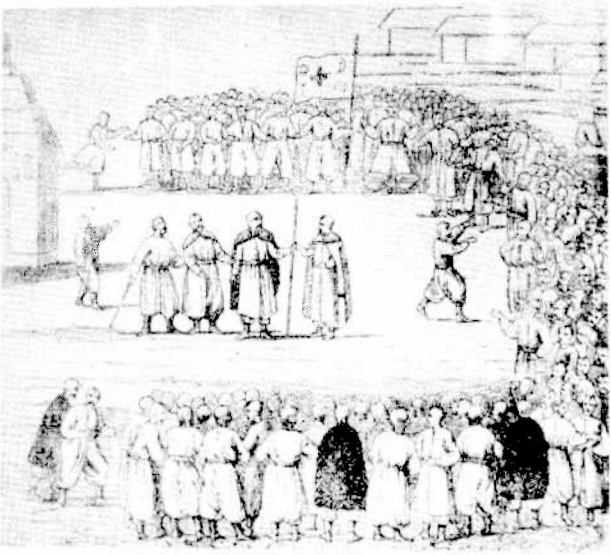

Рада на Січі. Малюнок Т. Калинського. 1778—1782.

кріплення, вони відбили козаків від міста, а обозні джури схопилися за зброю і усунули татар.

Ворог поділився потім на три частини, з яких кожна атакувала інше місце королівського табору. Козаки насамперед захопили церкву, яка височіла над полем бою, поставили там батареї і пострілами змусили відступити оборонців цього місця. Козаки мали вже оволодіти місцем бою, один з найхоробріших серед них уже поставив корогву над укріпленнями, коли настиг значний королівський загін і так звитяжно повів оборону, що наступаючі припинили атаку, а потім і битву [взагалі]. Джури надбігли, щоб переслідувати утікаючих, виявлена ними при цьому відвага дозволила

А. Кандауров. Виклик. (Запорожці викликають ворога на герць).

деяким [шляхтичам] залучити їх до загонів і дати їм коней, щоб так збільшити військо і з цим внутрішнім підкріпленням наважитися вступити в бій; проте більшість вважала, що не слід ризикувати боєм, адже на випадок поразки вони опинилися б у такому скрутному становищі, як військо у Збаражі. Серед цієї розбіжності та непевності думок, які хвилювали поляків, котрі не знали, на що наважитися, провидіння довело поляків щасливо до пристані. Хан перед цими атаками на обидва польські війська сподівався швидкої і певної перемоги; натрапивши ж на таку рішучість та безстрашність, він знеохотився воювати і виявляв усе більшу схильність до замирення. Отже, він написав дуже чемну відповідь на лист короля, визнавши, що він зобов'язаний перед королівським домом. Хан твердив, що коли б його королівська величність після свого обрання звернувся був до нього, він більше доро-

Костьол у Варшаві. Гравюра початку XX ст.

жив би його приязню, ніж козацькими інтересами; але ним тоді знехтувано, на нього дивилися майже так, як на простолюдина, хоч слід було звернути увагу на користь, яку могла принести його приязнь. Далі він писав, що оскільки трапилася нагода підновити колишній союз з королем, він зі свого боку прихильно поставиться до цього і обіцяє припинити війну та привести козаків до покори, аби тільки поляки визнали колишні договори. Нарешті, коли його королівська величність побажає призначити місце для мирних переговорів та надіслати туди свого канцлера, то він надішле свого візира. Разом з ханським листом прийшов сповнений пошани й лист від Хмельницького, в якому він запевняв короля у своїй вірності та в своїх послугах на майбутнє.

Коли його величність польський король погодився на переговори і було обрано для цього місце між двома арміями, туди прибули візир і канцлер Оссолінський. Візир зажадав від імені свого володаря постійної плати *, яку Річ Посполита звичайно давала ханові за послуги, що він їх виконував для Польщі, а король Владислав відмовився від її сплати. Далі візир зажадав, щоб було задоволено вимоги запорозьких козаків, а також щоб на відшкодування за понесені татарами втрати в цьому поході і за загибель їхніх людей татарським загонам можна було на зворотній дорозі цілком вільно нападати та грабувати. Під час цих переговорів тривало перемир'я, проте його кілька разів переривали ворожі дії. Наступного дня, тобто 17 серпня, уповноважені знову прийшли на те саме місце; кожного з них супроводжували два інші уповноважені: з польським канцлером прийшли київський воєвода [52] та литовський підканцлер [53], а з візиром Сефер-казі і Сулейман-ага **. До уповноважених приєднався Хмельницький; він вимагав амністії для себе, своїх козаків і селян-повстанців, а також гарантування свободи козакам і грецькій церкві. Нарешті, після деяких суперечок укладено того самого дня мир з татарами і козаками на таких умовах:

1. Що на майбутнє пануватиме мир і братня дружба між польським королем Яном Казіміром та його спадкоємцями-королями і татарським ханом Іслам Гереєм та [майбутніми] ханами з його династії.

2. Що король щедро даватиме татарам данину або звичайну плату, яку вони одержуватимуть у Кам'янцю через спеціально відряджуваних сюди послів.

---

* Її виплачувано почасти грішми, а почасти овечими смушками, з яких татари роблять свої кожухи.— *Примітка автора.*

** У тексті «Сюлімаз».

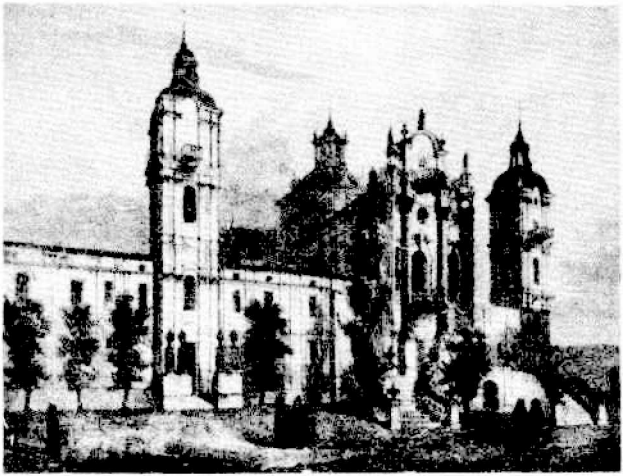

Костьол у Бердичеві. Гравюра XIX ст.

3. Що за це хан зобов'язується підтримувати разом з усім своїм військом польського короля проти якого б то не було ворога і щоразу, як цього король зажадає.

4. Що хан забезпечить кордони Польщі від походів та пограбування з боку його підданих.

5. Що ті татарські загони, які залишилися під Збаражем, негайно відступлять і дозволять польським загонам, що там є, цілком спокійно перейти на те місце, куди їх зволить послати король.

6. Що хан, не зволікаючи, виведе з областей та земель, які підлягають його величності польському королю, всі свої загони, а також і турків, що є при ньому.

7. Що з пошани до хана король дасть загальну ам-

ністю Хмельницькому та його військові і поновить козацьке військо у колишній його формі, кількості і вільностях.

8. Крім цих умов обіцяно ханові триста тисяч флоринів, з яких він одержав сто тисяч готівкою.

Пункти щодо Хмельницького були дуже вигідні [для нього], а саме:

По-перше, що король дасть загальну амністію всім козакам і селянам-повстанцям та все, що сталося, вважатиме таким, що ніби його не було.

2. Що Хмельницький, гетьман козаків, проситиме у польського короля пробачення навколішки біля королівських ніг.

3. Що він надалі буде гетьманом вищезгаданих козаків, кількість яких збільшиться до сорока тисяч; що як такий, Хмельницький залежатиме тільки від короля; однак він мусить як польський шляхтич скласти присягу Речі Посполитій.

4. Що його величність польський король матиме реєстр імен та домівок згаданих сорока тисяч козаків, якими, в разі смерті Хмельницького, командуватиме один з їхніх керівників грецької релігії.

5. Що військо, яке козаки облягають у Збаражі, буде звільнено.

6. Що грецьку релігію можна буде сповідувати у всьому королівстві, навіть у Кракові, та що унія з римською церквою припиниться.

7. Що київським воєводою буде завжди магнат грецького віросповідання.

8. Що грецький митрополит матиме право засідати в сенаті серед єпископів і матиме там дев'яте місце.

9. Що козаки матимуть дозвіл гнати горілку для власного вжитку, але не на продаж.

10. Що вони одержуватимуть сукно на одяг і по десять флоринів на озброєння.

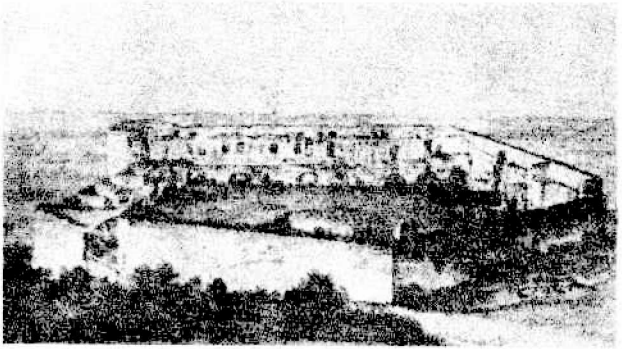

Руїни замку в Чорткові.

11. Що шляхта, повернувшись до своїх маєтків, не матиме права позивати чи переслідувати своїх підданих заради відшкодування їм збитків.

12. Що шляхтичі католицької чи грецької релігії, які залишаться при козацькому гетьмані, не зазнають ніяких переслідувань, а, навпаки, з них знімуть всяку відповідальність за те, що сталося під час останньої війни.

На виконання цього козацький гетьман прибув до короля і, ставши навколішки, виголосив зі слізьми на очах велику промову, щоб довести, що він волів би з'явитися перед королем для одержання похвали за якусь значну послугу його величності та Речі Посполитій, ніж прибути туди ще обагреним так густо пролитою кров'ю; проте, казав він, оскільки доля інакше судила, він благає ласки та з усією покорою просить пробачення за свої минулі провини, які він обіцяє виправити своєю поведінкою в майбутньому. Король устами литовського підканцлера відповів Хмельницькому, що йому миліше бачити каяття своїх підданих,

ніж їхнє покарання, що він від щирого серця пробачає Хмельницькому минуле при умові, що останній спокутує свої вчинки ревною і вірною службою вітчизні.

Після цього акту Хмельницький і хан відступили з своїми загонами, а надзвичайно зраділий король, що вискочив з такої небезпеки дешевим коштом, подався зі своїм військом на Глиняни, звідти ж — до Львова.

Польські загони, обложені в Збаражі і доведені, як ми це бачили, до крайньої скрути, продовжували триматися більше завзяттям і розпачем, ніж будь-якою надією на порятунок.

Мешканці Збаража, не маючи сили далі зносити нестерпний голод, були готові або спалити місто, або віддати його ворогові, проте пильність поляків перешкодила здійсненню цього трагічного наміру; мешканці домагалися дозволу вийти з міста і одержали його тільки для своїх жінок і дітей. Ця нещасна група, до якої приєдналися деякі військові джури, не мала змоги вийти непоміченою; вона насамперед потрапила до рук польських солдатів, які зробили з нею, що захотіли, а потім до рук татар, котрі взяли їх в полон.

21 серпня козаки подали обложеним першу звістку про Зборівський мир; деякі вважали її правдивою, але більшість поставила її під сумнів, думаючи, що збаразьких загонів не включено до мирного договору. Вони впевнилися в цій думці після того, як один надто сміливий сурмач з власної ініціативи криком прилюдно її висловив; це коштувало б йому життя, коли б один з гетьманів не заступився за нього. Невдовзі надійшов лист від Хмельницького, в якому він запевняв обложених, що вони будуть звільнені, коли заплатять певну суму татарам. Гетьмани не захотіли погодитися на таку умову звільнення та коротко відповіли, що, оскільки Хмельницький зобов'язався

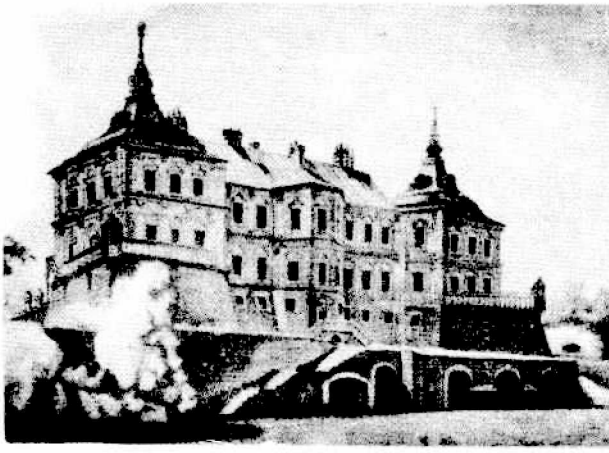

Замок у Підгірцях.

відкликати свої загони, то він повинен це виконати, а щодо татар, то хай вони залишаються на своїх позиціях, коли у них є таке бажання. Нарешті поляки одержали правдивіше та радісніше повідомлення в листі, якого їм приніс від короля полковник Мінор; в ньому їх запевнено, що звільнять без жодних умов. Його королівська величність в нагороду за заслуги призначив гетьмана Фірлєя сандомирським воєводою, це воєводство було вакантне в зв'язку з смертю князя Заславського [54], а князя Вишневецького призначено перемишльським старостою, князя Острозького [55] — несевіцьким старостою, Лянцкоронського — стебницьким старостою і брацлавським воєводою.

Усі ці винагороди, хоч як значні, були набагато менші, ніж та доблесть і героїчна стійкість, чудові докази яких дали ці шляхетні мужі, витримавши у Збаражі двомісячну облогу та невпинні атаки.

Бог виявився прихильним до поляків як на Русі, так і у Лигві, де він, як кажуть, своєю рукою витягнув обидва польські війська з небезпеки, в якій вони, за всіма людськими припущеннями, мали б загинути.

Повстання козаків та руських селян поширилося з самого початку цієї війни у Литві тим легше, що народ цієї провінції досить близький звичаями та релігією до руських.

Козаки, увійшовши в двох різних місцях до Литви, зробили декілька походів на Полісся, країну, вкриту лісами та великими болотами, що входить до складу Київського і Волинського воєводств, захопили за допомогою підступного простолюддя, яке сприяло наскокові козаків, міста Стародуб та Гомель. Полковники Пац і Волович, а згодом князь Януш Радзівілл, самогітський [30] воєвода і литовський польний гетьман, чинили наскільки могли опір козакам; чинили опір і шляхта з Орші, залога Бихова та кілька інших назбираних загонів; але підмога з Речі Посполитої прибувала дуже повільно, до того ж князь Радзівілл на той час виїхав був як посол на сейм. Козаки використали його відсутність і напали на Слуцьк, місто, яке належало князеві Богуславу Радзівіллові, великому конюшому Литви.

Правитель Слуцька Сосновський хоробро боронив місто, а Горш, правитель Орші, знищив півтори тисячі козаків у Чечерську *; він погнав їх також від Бихова, а литовський генерал-майор Міреький відбив у козаків Пропойськ **, місто, яке має досить велику кількість мешканців і є резиденцією одного з грецьких єпископів; це місто козаки здобули внаслідок зради мешканців; Гладкий, один з провідних козацьких офі-

* У тексті «Череську».
** У тексті «Пріпсько».

Краків у XVII ст. Гравюра XVII ст.

церів, який замкнувся в цьому місті, щоб його боронити, був убитий. Оскільки це місто було одним з головних козацьких пристановищ, поляки для залякування інших пограбували його і перетворили на попіл.

Князь Радзівілл після обрання короля повернувся у Литву; в містах Турові та Городку на саму тільки поголоску про прибуття князя встановився порядок. Хоч пора року зовсім не була сприятливою для війни, Радзівілл став табором під Мозирем, який після довгої та досить завзятої оборони здобув штурмом Госєвський *, підполковник військ Радзівілла; в Мозирі схоплено одного з повстанських керівників Міхненка, якому Радзівілл наказав через ката відтяти голову та виставити її на башту замка.

Радзівілл пішов звідти з своїми загонами в напрямку до ріки Березіни й атакував Бобруйськ, мешканців якого він обіцяв помилувати при умові, якщо вони

* У тексті «Гансковський».

складуть зброю та видадуть тих, які були призвідцями повстання або вступили в змову з козаками. Коли частина тих, кого мали видати полякам, дізналася про цю вимогу, вони сховалися в дерев'яній вежі і підпалили її, бо воліли цю добровільну смерть, ніж ту, якою погрожували їм переможці. Ватажок повстання Подубич [57] був разом з іншими покараний так, як [вони] цього заслужили своїм заколотом.

Після того як зима і перемир'я припинили було на кілька місяців цю війну у Польщі і в Литві, Хмельницький весною повернувся до Польського королівства, а до цієї провінції * надіслав Іллю Голоту з десятьма тисячами війська, до якого мали приєднатися багато селян-повстанців, щоб розпочати тут війну. Цей козацький отаман задумав несподівано наскочити на частину литовського війська, яка знаходилася на зимових квартирах в Загаллі на Прип'яті, але швидко зібрані Радзівіллом загони примусили Голоту втекти і загнали його в болото, де він загинув разом зі своїм військом. На місце Голоти Хмельницький поставив Степана Пободайла **, якому дав наказ укріпитися між Борисфеном та рікою Сожем ***; Пободайло виконав це і підпалив місто Лоєв ****, побоюючись, що воно може стати пристановищем для литовців. Проте Госєвський ***** з кількома загонами рушив, щоб зірвати ці наміри, і привів до Борисфена частину піхоти та захопив позицію, яка [інакше] могла б завдати йому багато клопоту. Хмельницький послав у Литву ще гридцять тисяч війська під командою польського шляхтича Кричевського.

---

* Тобто до Литви.
** У тексті «Подобайла».
*** У тексті помилково «Сулою».
**** У тексті «Лойовогрод».
***** У тексті «Гозєвський».

Павло Тетеря — переяславський полковник, гетьман Правобережної України. Олія. XVIII ст.

Кричевський у свій час допоміг Хмельницькому визволитися, коли останній був при якійсь оказії ув'язнений поляками. Хмельницький віддячився йому цим самим після поразки польського війська під Корсунем рік тому. Прихильна поведінка з боку козаків і посмішка фортуни до Хмельницького спонукала Кричевського стати на службу до нього. Отже, прибувши у Литву і перейшовши Прип'ять, Кричевський удавав, що облягає Речицю, досить важливе місто, насправді ж він пішов просто на табір Радзівілла, вважаючи на підставі одержаного повідомлення, що князь відіслав деякі свої загони та що його можна буде легко перемогти; він підійшов до табору зовсім близько, а поляки не мали відомостей про його наближення. Проте Ходоркович на перший відгомін бою вийшов з частиною кінноти з табору і за допомогою чотирьохсот уланів під командою Подлєка та Юськевича дав відсіч першому натискові козаків. Поки він різними маневрами затримував козаків, інші

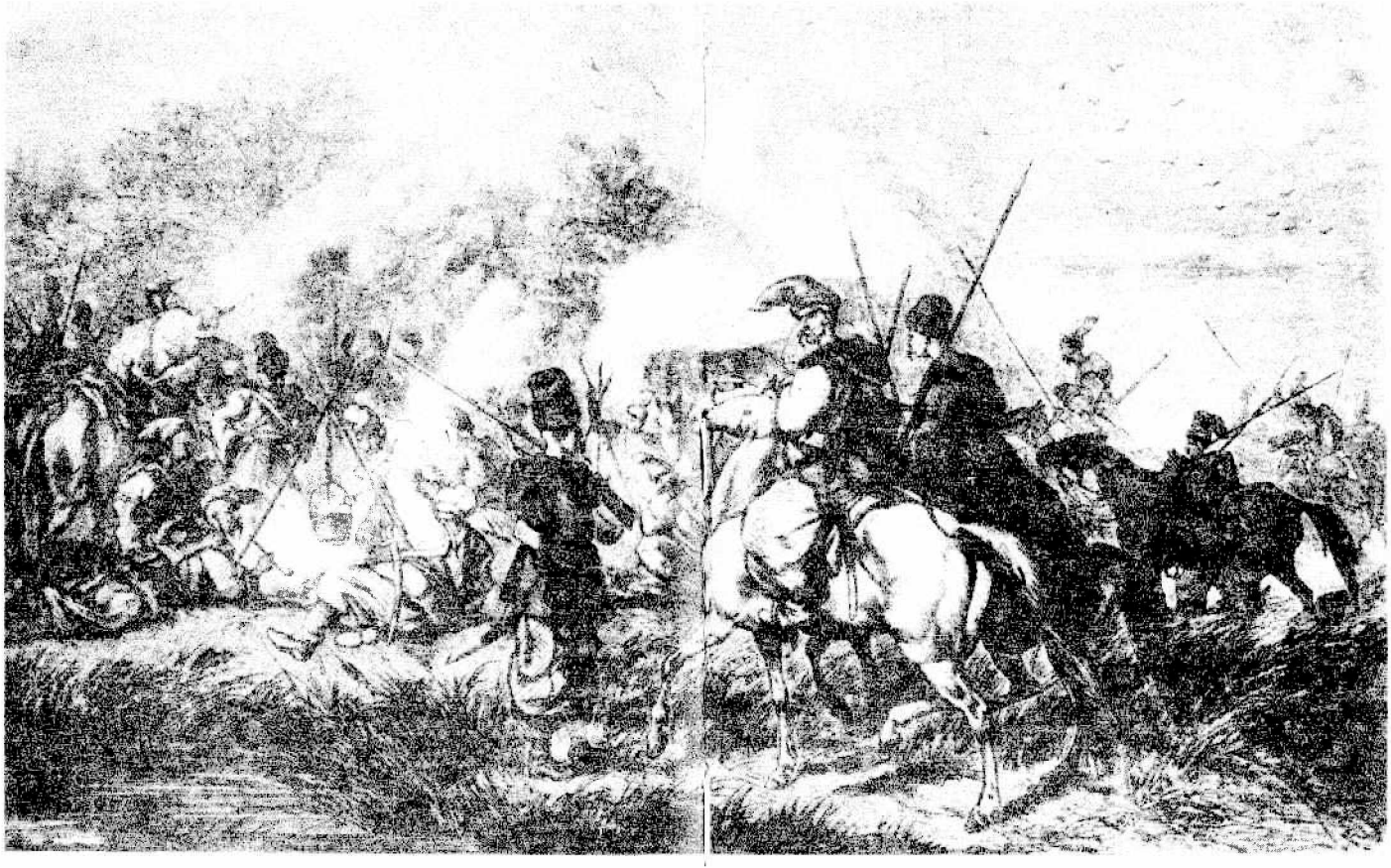

Козацький табір. Малюнок Ю. Коссака. 1874

М. Самокиш. Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. Олія. 1934.

польські загони мали час підготуватися до бою; Госевський * і Нєвярович разом з гусарами загнали потім лівий фланг ворога до поблизького лісу, звідки козаки спочатку почали сильну стрілянину і повбивали багато тих, хто надто близько підступив, але згодом козаки змушені були увійти глибше в ліс і не мали вже змоги продовжувати бій.

Одночасно кілька загонів польської кінноти, бойовий запал яких завів їх занадто далеко, були оточені козаками і мало що не порубані на шматки. На щастя, Коморовський, якого князь Радзівілл вислав перед боєм з тисячею чоловік назустріч ворогові, щоб узяти полонених і від них узнати новини, примчав вчасно, щоб визволити поляків. Той, хто командував правим флангом козаків, коли побачив цю підмогу полякам, побоюючись, що за нею іде друга, більша, і що, можливо, поляки готують якусь засідку, теж відступив у ліс, де він не відчував себе безпечним, оскільки не встиг укріпитися. Тим часом козацький отаман Пободайло встиг з дванадцятьма тисячами козаків на допомогу Кричевському і переправив свої загони човнами через Борисфен. Певно, що коли б він прибув трохи раніше, поки ще загони Кричевського були цілі, литовське військо потрапило б у дуже небезпечне становище. Тільки-но половина козаків Пободайла переправилася та почала укріплюватися, як князь Радзівілл рушив просто на них. Витримавши досить сильну контратаку, Радзівілл примусив козаків відступити та кинутися в ріку, так що з чотирьох тисяч п'ятисот чоловік залишилося триста чи чотириста, які врятувалися пливучи; решта була забита або втоплена. Полковники Тізенгаузен, Нольд і Фехтман ударили зі своїми німецькими загонами на решту ко-

* У тексті «Гонзєвський».

заків Пободайла, яка йшла табором, щоб приєднатися до Кричевського. Цей полковник * вийшов з лісу, куди він відступив був, назустріч полякам; його відразу ж помітили гусари та примусили поквапливо будувати укріплення з повалених дерев та підручних матеріалів і навіть з трупів. Дізнавшись наступної ночі через своїх розвідників, що Радзівілл готує на ранок новий наступ, Кричевський відступив похапцем, покинувши в обозі найбільші тягарі; він сам, поранений кілька разів, залишений на дорозі, потрапив до рук литовців і помер невдовзі після цього в їхньому таборі. Незважаючи на цю поразку, війна мала розгорітися ще сильніше і шістдесят тисяч козаків перейшли Прип'ять поблизу Бабиці, щоб знову напасти на Литву і там поновити війну. Саме тоді укладено Зборівський мирний договір, на виконання умов якого козаків відкликано з тієї країни та з Польщі.

* У тексті «генерал».

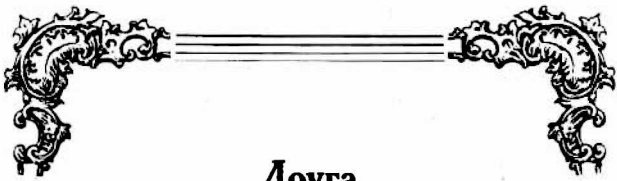

Друга козацька війна.

Польський король повернувся до Варшави, де його вітав народ, всіляко виявляючи радощі та вдячність за те, що він щойно зробив для врятування королівства. Король усю свою увагу звернув на те, щоб уладнати в сеймі, який відбувся наприкінці року, все, що могло б зміцнити недавно укладений мир з татарами і козаками.

На цьому сеймі, який закінчився 12 січня 1650 р., ухвалено, що всі потреби польського війська будуть негайно задоволені; що загони, які були обложені в Збаражі, в нагороду за їх великі заслуги одержать три надзвичайні плати; що Корона [58] постійно утримуватиме дванадцятитисячне військо для охорони кордонів; що пункти Зборівського договору між королем, козаками і татарами підтверджуються; що три козацькі лицарі будуть допущені до державних чинів; що для покриття всіх цих великих витрат буде встановлено новий податок у цілій Польщі та Литві, а також що королю в подяку за його подвиги під час останньої війни буде надано нове право [накладати мита] на всі товари.

Сейм вважав також за доречне призначити в Київ сенатора, який зблизька наглядав би за всіма козацькими діями та усував би суперечки, що могли виникнути при проведенні в життя Зборівського трактату. Адам Кисіль, нещодавно призначений воєво-

дою у те місто, був визнаний як людина дуже відповідна для того, щоб гідно виконати це доручення та щоб провести реєстр сорока тисяч чоловік, які за умовами останнього мирного договору входили б до складу козацького війська, та щоб установити для них відповідний регламент.

Хмельницький майже рік дотримувався пунктів Зборівського миру і вдавав, наче в нього добрі наміри; проте оскільки він побоювався, що поляки, яких він при поганих для них обставинах примусив був визнати надзвичайні умови для козаків, пожалкують про це і почнуть шукати способу уникнути здійснення цих умов, то він прийшов до переконання, що найкраще зробить, коли за допомогою могутніх союзів забезпечить надані йому переваги.

З цією думкою він намагався зблизитися з Портою [59] і з великим князем Московії; але насамперед з Портою, бо сподівався, що коли вона йому сприятиме, то він буде грізним для всіх; він старався зблизитися також з господарем чи князем Молдавії, але іншим способом — за допомогою хитрощів та сили. Він почав надсилати про нього погані повідомлення міністрам турецького султана, яким він змальовував молдавського господаря як прихованого ворога турків і довіреного друга поляків, через якого останні завжди дізнавалися про наміри козаків і татар. Турецькі міністри запевнили Хмельницького щодо покровительства султана, а також обіцяли, що Оттоманська імперія дасть йому Русь у ленне володіння. Отримавши від Хмельницького такі ж запевнення щодо підлеглості та вірної служби на користь султана, міністри дозволили Хмельницькому здійснити його наміри щодо молдавського господаря. Хмельницький взявся за це з великою вправністю та скритністю, використавши при цьому татар, до яких він дозволив при-

Портрет козацького старшини. Олія. XVIII ст.

єднатися лише чотирьом тисячам козаків. Щоб ще краще приховати цю гру, хан подякував через своїх послів Хмельницькому за підмогу, надіслану татарам проти черкесів, і попросив прислати ще більше війська для походу на Московію, щоб помститися за деякі кривди, заподіяні татарам великим князем. Отож, тоді, як сусідні володарі були переконані, що татари йдуть війною проти Московії, господар, який був тієї ж думки і жив безтурботно, як це звичайно буває серед глибокого миру, побачив (раптом), що його оточило численне військо татар і чотири тисячі козацького допоміжного війська. Єдине, що залишалося господареві при такому несподіваному та непередбаченому становищі,— це втекти разом з сім'єю і невеликою кількістю зібраного поспіхом війська в ліси, розташовані близько Яссів, молдавської столиці, і укріпити-

ся за допомогою зрубаних дерев в найближчій хащі. Він уникнув цієї небезпеки, давши двадцять тисяч дукатів татарам і пообіцявши віддати свою дочку за сина Хмельницького, Тимоша. Внаслідок цього Хмельницький поступився іншими, невигідними для молдавського господаря умовами.

А в той час козаки безперестанно порушували мирний договір, їхні численні загони просунулися далеко від місця свого розташування; не записані в реєстр селяни, підтримувані козаками, не хотіли пропускати шляхту, яка поверталася до своїх маєтків; більше того *, селяни погано поводилися зі шляхтичами і багатьох з них убили. Ці вчинки козаків та їхні дії в Молдавії примусили великого гетьмана ** Потоцького, який нещодавно повернувся з татарської неволі, стати з польським військом табором під Кам'янцем.

Хмельницький був дуже занепокоєний його маршем. Коли він дістав перші звістки про марш Потоцького, у нього саме були посланці деяких магнатів, які прибули зі скаргами на те, що селяни продовжують бунтувати та відмовляються визнавати панів. Отже, Хмельницький наказав наступної ночі втопити всіх цих посланців. Цього наказу він дав, випивши забагато вина та горілки ***, а ті, що одержали розпорядження, готові були вже його виконати. Застережений дружиною, проспавшись, Хмельницький негайно скасував цей наказ. Потім він надіслав одного з своїх офіцерів Кравченка **** до гетьмана Потоцького з повідомленням, що він, Хмельницький, надзвичайно здивований

---

* Буквально: навпаки.

** У тексті «генералісимуса».

*** Звичайний напій для цього народу, як і для московитів.— *Примітка автора.*

**** У тексті «Кравченського».

рухом польського війська в той час, коли Річ Посполита живе в мирі з усім світом і має в своєму розпорядженні могутнє козацьке військо для охорони своїх кордонів. Гетьман докоряв послові за повсякденне порушення миру внаслідок поганої поведінки селян щодо шляхти і внаслідок розпочатої Хмельницьким без його відома війни проти молдавського господаря, хоч, зважаючи на його звання великого коронного гетьмана, Хмельницький мусив би попередити останнього про ту війну; він твердив, що не може залишити своєї позиції, яку зайняв за наказом короля, хіба що його величність видасть про це спеціальне розпорядження. Ця відповідь зовсім не сподобалася послу Хмельницького, і він заявив, що його вождь буде нею дуже мало задоволений; в своїй розмові він також натякав на загрозу війни. Проте мир не було зірвано, чи тому, що присутність польського війська та великого гетьмана Потоцького, бойові заслуги якого Хмельницький поважав і хоробрості якого побоювався, стримували останнього, чи, може, інтриги, які він снував, щоб створити собі князівство, ще не дозріли і його честолюбні наміри не могли поки дати плодів,— а чи тому, що Хмельницький тимчасово задовольнився походом в Молдавію і придбанням, хоч і за допомогою зброї, нового спільника.

Тим часом на Україні з шляхтою поводилися так погано, начебто війна ще тривала; багато шляхтичів щодня мусило втікати звідти, а магнати, які мали там великі маєтки, між ними князь Вишневецький, не одержували майже ніяких прибутків. Невпинні скарги шляхти спонукали короля написати Хмельницькому; король докоряв останньому за війну, яку він розпочав без його наказу проти молдавського господаря, і за заподіяні шляхті шкоди; причому він пропонував Хмельницькому відвести запорізьке військо на місце

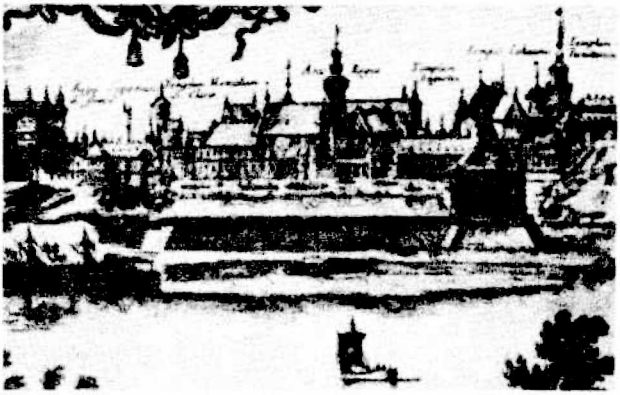

Варшава. Гравюра XVII ст.

його розташування і покарати селян, які озброїлися проти своїх панів. Хмельницький прийняв цього листа з удаваною великою пошаною, проте він надзвичайно повільно здійснював королівське побажання і навіть, навпаки, одночасно докладав старань, щоб щільно зв'язатися з турецьким султаном і з великим князем Московії, союзу з яким він шукав тим запопадливіше, що в ньому він сподівався знайти більше безпеки та користі, ніж з турецьким султаном, бо спільна релігія єднає московитів та козаків. Проте великий князь дбав більше про вигоди, які він може мати від цього повстання, ніж про схвалення його.

Великі успіхи, здобуті Хмельницьким [у боротьбі] з поляками, були причиною того, що московський князь вважав цих останніх цілком переможеними і поваленими; це спонукало князя шукати причепки до сварки з поляками, сподіваючись, що при поганому стані їх справ він доможеться скасування договору,

який московити змушені були скласти з покійним королем Владиславом під Смоленськом, де польський король обеззброїв усе обложене в цій фортеці військо і примусив його пройти під ярмом. Отже, князь домагався сатисфакції за образу, заподіяну йому деякими польськими магнатами, зокрема князем Вишневецьким і Конєцпольським, які не лише не іменували його повним титулом, але вжили на письмі висловів, образливих для честі московського народу; за це він зажадав, щоб Річ Посполита віддала йому Смоленськ з навколишніми землями та ще й заплатила сто вісімдесят тисяч дукатів. Його величність польський король надіслав шляхтича на прізвище Барлінський до великого князя, щоб з'ясувати з ним усі зухвалі вимоги московського посла, проти яких король все ж доручив бути насторожі. Польський посол приніс відповідь, яка більше свідчила про схильність московського князя дотримуватися старих договорів з Польщею, ніж про бажання зірвати мирні взаємини. Та й насправді, хоч князь і радів зміцненню грецької релігії, він не дуже прихильним оком дивився на успіхи Хмельницького, побоюючись, щоб повстання козаків та руських селян не поширилося в його країні, на яку перекинулося вже кілька іскор того полум'я, що запалило Польщу. Отож московський посол у присутності короля та сенаторів визнав, що він з власної ініціативи висунув попередні вимоги; мир між поляками та великим князем був підтверджений.

Постійні зносини Хмельницького з турками, про які польського короля попередили сусідні володарі, вороги Хмельницького, та зухвала розгнузданість останнього щодо Речі Посполитої, спонукала його величність скликати вальний сейм наприкінці 1650 р. Король змалював сеймові нестерпну поведінку цього козацького гетьмана, зневажливе його ставлення до

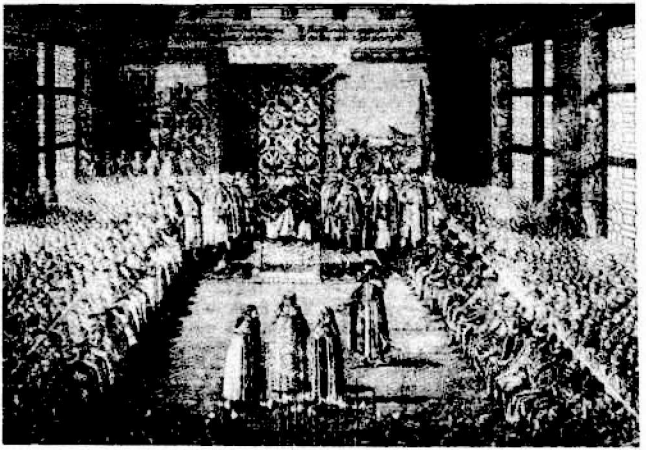

Польський сейм. Гравюра XIX ст.

короля та Речі Посполитої, шкоди, заподіяні багатьом шляхтичам, які досі не могли собі повернути відібрані маєтки, його велику військову силу, яку він намагався ще збільшити за допомогою татар і навіть турків, загрозу, що він може відразу зібрати понад вісімдесят тисяч війська, клопоти через те, що кожний реєстровий козак, кількість яких за останнім договором збільшена до сорока тисяч, домагається кінного і пішого джури і, крім того, людини для оранки поля; змалював наміри козаків зовсім позбутися залежності * від Речі Посполитої та створити окрему державу під протекторатом турецького султана — словом, король пояснив, що козаки здатні на все, якщо вчасно не покласти край розвитку їхніх згубних намірів. Дехто в сеймі, пам'ятаючи про нещастя, заподіяні

* Буквально: ярма.

останньою війною, вважав, що мир, який би він не був, кращий за війну, і доводив, що військо Польського королівства значно зменшилося, а козацьке військо стало дуже могутнім чи то само по собі, чи завдяки підтримці Оттоманів * і що внаслідок всього цього краще додержуватися Зборівського договору. Однак інші, яких було більше, міркуючи про майбутнє, як і про минуле, твердили, що з двох речей одна неминуча — або зруйнувати козаків, або допуститися до марної загибелі королівства: що король має над козаками зовсім незначну владу і лише таку, яку вони самі визнають; що вони носяться з наміром створити князівство, від якого можна чекати лише згубних наслідків, якщо дозволити йому народитися і зміцніти; що козаки тлумачать договори в такий спосіб і в такому розумінні, як це їм подобається; що Річ Посполита має ще значне військо, аби тільки добре ним керувати, і що все ж у такому стані, як тепер, воно більш здатне чинити опір новій і щойно народженій силі, ніж встояти перед нею, коли вона розвинеться і з часом збільшиться; що король — хоробрий, могутній, діяльний, і якщо з малим військом він зробив великі подвиги, то здобуде значніші перемоги над своїм ворогом, коли Річ Посполита теж докладе більших зусиль.

Нові вимоги, поставлені в той час козаками, примусили всіх інших послів сейму думати так само, і сейм одноголосно вирішив воювати з козаками. Ці вимоги були такі: згідно з пунктом Зборівського трактату унія греків і католиків має бути скасована: Хмельницький залишається сувереном за Дніпром; ніякий магнат чи польський шляхтич у майбутньому не матиме права на селян тієї провінції; що коли б

* Тобто Турецької імперії.

Лев Сапєга — литовський підканцлер. Копія XIX ст. з портрета XVII ст.

шляхта захотіла там залишитись, то вона буде змушена працювати нарівні з селянами; дев'ять єпископів дадуть присягу перед сенатом щодо дотримання вищезгаданого; Хмельницький дістане заложниками чотирьох воєвод, яких він сам вибере; за все це він обіцяв польському королю щороку по мільйону флоринів. Потім козаки зменшили всі ці вимоги до чотирьох, а саме: щоб їм дали країну, де б вони могли жити без жодних зв'язків з поляками; щоб їх величність та дванадцять найперших сенаторів королівства зобов'язалися присягою завжди дотримуватися

Зборівського мирного договору; щоб для більшої певності троє з цих сенаторів залишалися при козацькому гетьмані і щоб не було вже унії між католиками та греками. Але всі ці вимоги були визнані надмірними, і ніхто не вважав за свій обов'язок давати запевнення людині, для якої було замало того запевнення, що його дали король і Річ Посполита, підтвердивши на попередньому сеймі Зборівський договір. Отож усі були за війну. Для забезпечення успіху на війні вирішено провести набір п'ятдесяти тисяч найманих солдатів і скликати посполите рушення в разі потреби: щоправда, чимало послів було протилежної думки, вважаючи, що посполите рушення слід держати в резерві на крайню потребу та що краще збільшити кількість війська найманими солдатами. Також пропоновано розпочати війну до настання весни, щоб не дати козакам часу на підготовку та легше зустріти їх, доки болота і ріки розмерзнуться, оскільки козаки звичайно використовують їх для прикриття свого пересування; до того ж зимою козакам дуже важко одержати допомогу від турків і татар, бо перші не призвичаєні до лютих холодів, а другі не можуть знайти тоді фуражу для своєї кінноти. Проте цей проект не легко було здійснити, бо загони, скликання яких ухвалив сейм, не могли бути так швидко підготовлені. Король відрядив лише польного гетьмана Калиновського для закриття кордону й оборони його від козацьких нападів на випадок, якщо козаки віддадуть перевагу війні над миром, який вирішено запропонувати їм востаннє на умовах Зборівського договору.

Невдовзі з'ясувалися наміри Хмельницького, ворожі мирові, бо один з його полковників * Нечай розпочав

* У тексті «генерал-майорів».

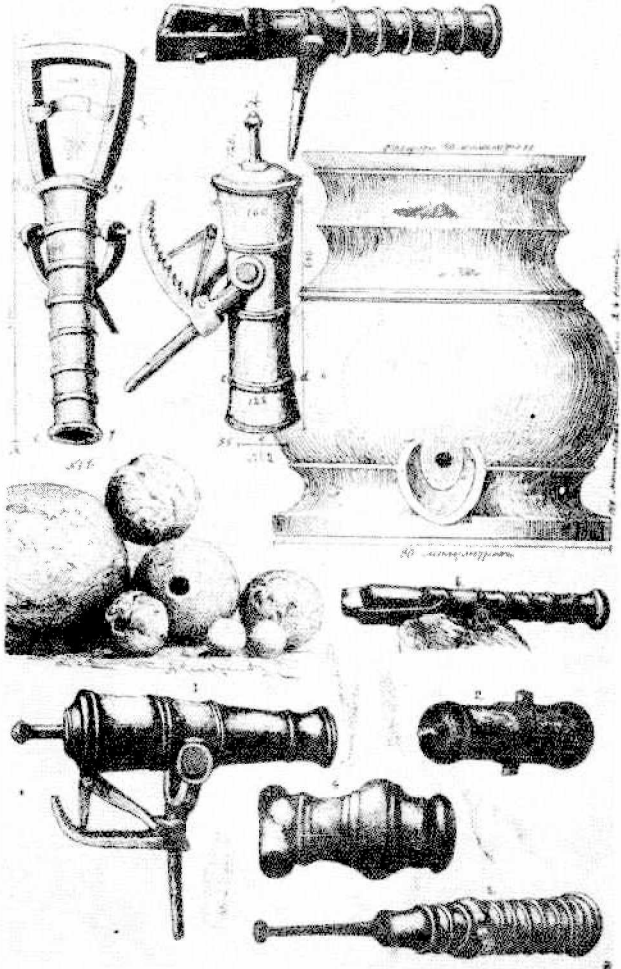

Запорозькі гармати.

військові дії у прикордонні: він з трьома тисячами чоловік вогнем і кров'ю залив усю країну [60] і в присутності турецького посланця наказав убити послів брацлавського воєводи. Загони того самого воєводи та загони Калиновського відкинули Нечая до міста Красного і частина його війська була порубана тоді, коли, не маючи змоги довше боронити замок, залишила його і хотіла відступити; серед них загинув і Нечай, якого один шлятич на прізвище Байбуза вбив власноручно; решту козаків було захоплено у кількох маленьких містечках, які при цьому сплюндровано і перетворено на попіл.

Інший козацький отаман Богун, який заступив Нечая, дав відсіч Калиновському і зайняв місто Вінницю над Бугом. Однак поляки, перейшовши цю ріку, з великими труднощами штурмом взяли замок, в якому вони вбили багато ворогів; перед тим ці вороги, одержавши підмогу від козацького полковника Глуха, прогнали було поляків, але невдовзі поляки повернулися туди. Нарешті Богун за допомогою козацьких полків з Чигирина, Прилук, Любеча і Брацлава — у кожному було по дві тисячі чоловік — примусив Калиновського вийти з цього міста; останній залишив там для охорони деяку кількість піхоти з джурами та весь обоз свого війська, а сам вишикував до бою загони за містом *. Проте серед поляків, які залишалися у Вінниці, розпочалася паніка, і вони втекли з міста, пограбувавши обоз; козаки ж, б'ючи звідусіль на польські загони, змусили їх до безладного відступу під охорону барських гармат; причому поляки втратили чотири тисячі п'ятсот піхотинців і свою артилерію.

Ця поразка змусила польського короля, який са-

* Буквально: на сусідньому полі.

Козак Мамай.
Олія. XVIII ст.

ме на той час поїхав був на прощу до Журовиців — місця богомілля у Литві,— поквапливо рушити на прикордоння, де великий гетьман Потоцький збирав військо в околицях Сокаля. Коли монарх прибув до Любліна, він довідався про вторгнення козаків на Поділля та про об'єднання турецького султана і Хмельницького, про що король дізнався також і від імператорського посла * в Порті. Внаслідок цієї звістки король остаточно наказав скликати посполите рушення.

Калиновський, який відступив з Бара до Кам'янця, одержав наказ якнайшвидше прибути до польського війська, залишивши в Кам'янці залогу, достатню для оборони цієї фортеці, такої важливої для Польщі і навіть для всього християнського світу. Слідом за ним йшло вісімнадцять тисяч козаків та дві тисячі

* Тобто від посла германського імператора.

татар, решта ж козацького війська, яке зросло більше ніж до 70 тисяч, вирішила атакувати Кам'янець без наказу свого гетьмана і без його відома. Оволодівши через хитрощі близьким замком Панівцями, де вони взяли значну здобич, козаки кілька разів атакували кам'янецьку фортецю, проте даремно, бо їх щоразу відбивали з такими великими втратами, що обложники були готові посікти своїх ватажків, які наштовхували їх на таку небезпеку і до того без участі Хмельницького. Коли останній дізнався про це, він наказав відійти. Тим, які взялися було йти слідом за Калиновським, теж не пощастило; вони нападали на поляків то з фронту, то з флангів, то з тилу, але Калиновський завжди рішуче відбивав їх, хоч щоразу платив кількома солдатами. Атакувавши Калиновського 14 травня 1651 р. біля Зборова і, зокрема, вдаривши на полк Собєського, козаки залишили там багато загиблих, між ними одного з своїх полковників — Кановича [61] і одного татарського мурзу. Нарешті, Калиновський був змушений через погані переправи та бездоріжжя покинути свій обоз, а щоб деякою мірою відшкодувати цю втрату та показати своє військо ворогові численнішим, ніж воно було насправді, наказав джурам з того обозу сісти верхи на коней. Отож, зазнавши багато атак та клопоту під час свого просування, Калиновський наприкінці травня щасливо прибув до королівського війська. Найняті коштом Речі Посполитої та магнатів загони прибували туди звідусіль. Було в цих загонах до десяти тисяч чоловік, а всіх разом зі шляхтою принаймні сто тисяч без джур, кількість яких була теж дуже велика і більшість з них мала коня та зброю. Це численне військо не могло довго лишатися на одному місці, бо йому бракувало б харчів і фуражу; отже, король, видавши всі можливі накази, щоб їх забезпе-

Королівський почет. Малюнок Ю. Коссака кінця XIX ст.

чити, вирішив якнайшвидше зайняти їх ділом. На великій військовій раді, яка тривала всю ніч, дехто пропонував поділити військо на дві частини і одну з них, яка складалася з найманих загонів, відправити проти ворога, а поки що його величність чекав би під Сокалем наслідків війни, маючи при собі як резерв посполите рушення на випадок найневідкладнішої потреби. Ця думка не могла подобатися ні королю, ні багатьом старшим офіцерам; вони доводили, що військо, поділене в цей спосіб, може бути легше оточене і розбите ворогом, а об'єднане не тільки зможе чинити опір ворогові, але навіть переможе його. Отже, вирішено йти прямо на ворога найзручнішим і найкоротшим шляхом — на Берестечко. Король

вибрався в дорогу 15 червня з усім військом, відрядивши кілька загонів, щоб здобути козацькі язики. Дізнавшись, що болота, які були на його шляху, та безліч возів надто розтягували військо [на марші], він вважав за доцільне поділити військо на десять бригад, якщо так можна назвати частини з десяти — дванадцяти тисяч душ. При собі він залишив одну частину, яка складалася з найманих загонів; командувати другою він доручив великому [коронному] гетьманові Потоцькому, третьою — чернігівському воєводі польному [коронному] гетьманові Калиновському, четвертою — брестському воєводі Яну Шимону Щавінському, п'ятою — руському воєводі князеві Вишневецькому, шостою — подільському воєводі Станіславу Потоцькому, сьомою — великому коронному маршалку Любомирському, восьмою — брацлавському воєводі Станіславу Лянцкоронському, дев'ятою — литовському підканцлерові Сапєзі, десятою — великому коронному хорунжому Конєцпольському. Польське військо прийшло наступного дня, шістнадцятого червня, до Вигнанки, багатої на воду та пасовиська місцевості, де поляки довідалися від солдата, який перейшов від козаків, що Хмельницький залишив свій табір між Збаражем та Вишневцем і поїхав назустріч ханові, якого нетерпляче очікував та від якого зажадав підмоги, не надто покладаючись на свої власні сили, хоч у нього була незліченна кількість селян-повстанців, які приєдналися до козаків; татар же при ньому було лише шість тисяч.

Коли король прибув під Берестечко, місто, яким володіє граф Лешно [62], брестський підкоморій, він став табором поблизу нього, вздовж річки Стир, яка оточує Берестечко з усіх боків. Потім він відрядив три тисячі вершників під командуванням Стемпковського і Чарнецького, щоб дістати певні відомості

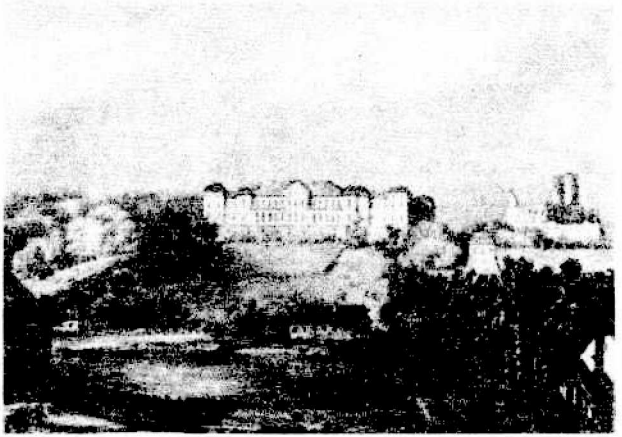

Вишневець на річці Горинь. Малюнок Н. Орди, літографія М. Фаянса. 1860-ті рр. XIX ст.

про пересування ворога. Він дізнався від кількох взятих ними полонених, що хан приєднався до Хмельницького з численним військом та що Хмельницький надіслав розвідників, які мали довідатися про місце і стан польського війська. На цю звістку військова рада вирішила відійти від Берестечка та розташуватися під містом Дубном, яке належало краківському воєводі. Обоз уже почав рухатись, а військо готувалося до маршу з наміром вступити в бій з козаками скрізь, де їх зустріне, коли князь Вишневецький, який був в охороні, сповістив короля, що Хмельницький і хан швидко йдуть прямо на поляків. Великий [коронний] гетьман, дізнавшись від якогось селянина, що ворог розраховує на перемогу, якщо зможе наздогнати польське військо на марші, наполягав, щоб твердо стати під Берестечком; його послухали і видали наказ, щоб обоз, який виїхав, по-

Шляхта сеймова у XVII ст. Малюнок Ю. Коссака. Кінець XIX ст.

вернувся назад. Тільки-но вони повернулися до табору, як розвідники доповіли, що наближається все козацьке і татарське військо від села Перенятина, яке лежить недалеко * від Берестечка. Король і воєначальники негайно вишикували військо до бою, спираючи його флангами на річку Стир, а в усіх близьких лісах розташували різні піші загони, побоюючися засідок.

27 червня [63] надвечір десять тисяч татар, відділившись від решти війська, наблизилися до поляків, щоб дізнатися про їхні наміри, вдаючи ніби викликають їх до бою. Великий маршалок і великий хорунжий, не стерпівши їхнього зухвальства, вийшли з дозволу ко-

* Буквально: в п'ятистах кроках.

Польська шляхта у XVII ст. Малюнок Ю. Коссака. Кінець XIX ст.

ронного гетьмана з своїми полками, їх підтримав полк Вишневецького; після тривалої сутички вони відбили татар та погнали, б'ючи, більше ніж півмилі. 29 червня відбувалися більші сутички. Хан з усім своїм військом, підкріпленим кількома добірними козацькими загонами, зайняв позицію на пагорбі так, що поляки його бачили. Польське ж військо теж вишикувалося до бою. Полки брестського і поморського воєвод, князя Богуслава Радзівілла, а також кіннота з Перемишльщини та з Волині атакували татар, які, прагнучи відплатити за попередню поразку та бачачи, що польську кінноту підтримує тільки невелика кількість піхоти, кинулися на поляків великими загонами. Лянцкоронський стримав їхній перший удар, але втратив багато людей, між іншими і свого брата. А втім,

оскільки поляків оточила велика кількість невірних, з табору надіслано для визволення поляків полки великого гетьмана, польного гетьмана, руського воєводи, великого маршалка і Сапєги. Бій посилився після прибуття цієї підмоги, і багато полягло з обох сторін; татари втратили приблизно тисячу своїх, поляки взяли в полон кілька визначних татар, серед них і ханського писаря; однак у поляків теж убито триста, серед них полягли галицький каштелян Казановський, люблінський староста Оссолінський, небіж покійного великого канцлера, саноцький підкоморій Стадницький, перемишльський мечник Лігенза *, Жечицький, ротмістр Журдан та багато шляхти з Ленчицького воєводства. Так закінчився отой день 28 червня [64].

Цього ж вечора на військовій раді взято до уваги, що наміром ворога є вигравати час, щоб виснажити поляків, щоб після того вони самі загинули в місцевості, надто віддаленій від багатих на хліб країв, і що краще розпочати військові дії, поки військо в силі; отож вирішено вступити в бій наступного дня. Король провів більшу частину ночі за молитвами та віддаванням потрібних розпоряджень; на світанку він наказав вишикувати військо до бою; ворог не помітив цього тому, що аж до дев'яти годин ранку був дуже густий туман. Правим флангом першої лінії командував великий гетьман Потоцький та підлеглі йому брацлавський воєвода Лянцкоронський, познанський воєвода Опалінський, великий коронний маршалок, Любомирський, литовський підканцлер Сапєга, великий коронний хорунжий Конєцпольський, познанський підчаший граф Владислав Лешно, два Собєські, сини покійного краківського каштеляна [65], та кілька інших магнатів, які власним коштом зібрали наймані

* В тексті «Лігеза».

Шляхтич і шляхтянка. Малюнок кінця XIX ст.

загони. Командування лівим флангом віддано польному гетьманові Калиновському, князям Острозькому [66] та Заславському, брестському воєводі [67], руському воєводі князю Вишневецькому, подільському воєводі Станіславу Потоцькому, Яну Замойському і полковникові-латишеві Яну Денгофу; деякі з вищезгаданих приєднали до війська Речі Посполитої також загони, зібрані в своїх маєтках. Король приділив свою увагу центру, що складався з усієї німецької та польської піхоти, з якою була артилерія під проводом генерала Сігізмунда Пшиємського, що довгий час служив як генерал-майор у шведському війську в Німеччині. Друга лінія, посередині якої обрав собі місце його ко-

ролівська величність, складалася тільки з кавалерії; нею командував серед інших офіцерів великий литовський підчаший Тишкевич. Резервний корпус був під командою великого ловчого полковника Меделя та сокальського старости Денгофа; корпус складався з їхньої кінноти, а також з кінноти Грудзінського і Розражевського та з піхоти королевого брата князя Карла, з піхоти Конєцпольського та з кінноти французького полковника Дю-Плессі. Весь обоз разом з бойовими припасами залишався в таборі, укріпленому з одного боку, а з другого — прикритому містом та річкою. Для охорони обозів король залишив кілька загонів піхоти, які здалека здавалися значно численнішими, ніж вони були насправді, завдяки спискам, що їх король наказав гусарам залишити тут, і які мали на кінцях червоні стрічки. Вишикувані в бойовому порядку, ці списки являли собою красиве видовище. Сонце розсіювало туман, який закривав досі військо; це нагадувало завісу, яка, піднімаючись, відкриває театральну панораму. Коли ця картина з'явилася перед очима ворога, він був вражений такою стрункістю і численністю польського війська. А втім, ворожі загони були численніші, оскільки вони налічували понад триста тисяч війська і займали таку велику територію, яку не можна було осягнути оком. Татари захопили кілька сусідніх, дуже похилих пагорбків і заповнили їх цілком, вишикувавшись у формі серпа. Праворуч від татар проти лівого флангу поляків були козаки, змішані з деякими татарськими загонами; там був козацький табір, що складався з багатьох рядів возів, посеред яких знаходилася частина козацького війська, здатна в такій позиції витримати будь-яку атаку.

Після вишикування в такий спосіб військ ранок минув у легких сутичках; однак король підозрював, що ворог має намір відволікати увагу поляків мали-

Музики польського війська. Малюнок Ю. Коссака. Кінець XIX ст.

ми боями для того, щоб уночі атакувати їх і зненацька наскочити у пітьмі; тому він заборонив під загрозою смертної кари залишати без наказу свої лави, а також звелів зруйнувати всі мости на Стирі, щоб козаки не могли атакувати їх з тилу та щоб одночасно і свої на випадок скрути були змушені добре себе поводити, не маючи жодної надії на втечу. А щоб доцільно закінчити день, якого ледве вистачило б для генерального бою між двома величезними військами, в яких налічувалося не менше чотирьохсот тисяч вояк, король наказав розпочати обстріл ворожого війська залпами з гармат, котрі він звелів викотити попереду свого війська і час від часу бити з них в міру того, як вони наближалися до пагорбків, де були татари. Багато поляків, оскільки день уже згасав, хотіли відкласти бій до наступного ранку, інші ж відстоювали протилежну думку, побоюючись, що козаки вночі

кинуться на поляків разом з своїм табором, який вони дуже укріпили, та змусять поляків залишити місце бою; отож його величність звелів розпочати атаку загонами князя Вишневецького, який вдарив на ворога з дванадцятьма ротами старих вояків; йому допомагав подільський воєвода з посполитим рушенням з Краківського, Сандомирського, Ленчицького та Перемишльського воєводств. Козаки зустріли їх дуже стійко, і сутичка тривала щось з годину; весь час пороховий дим та пилюга закривали ці загони від решти війська; коли вони почали подаватися, їм дуже вчасно допомогли надіслані королем свіжі загони, після прибуття яких козаків відбито до їхнього табору, а татар, які боролися разом з козаками,— на їхні пагорби. А тим часом король з боєм просувався вперед проти основної сили татар; праве крило затрималося біля лісу, щоб знешкодити намір численних ворогів, які там зробили засідку, сподіваючись оточити польське військо в найінтенсивніший момент бою. Монарх, рухаючи перед собою артилерію, яка під командуванням генерала Пшиємського стріляла дуже вчасно і з великим успіхом, примусив татар залишити підніжжя пагорба і поступово зайняв його вершину, витримавши рушничну стрілянину яничар, які були разом з татарами. Його польська величність зазнав на цьому місці дуже великої небезпеки, бо чотири ядра з гармати, поставленої татарами на узліссі, пролетіли повз нього, а одне впало біля його ніг. Поляки зразу ж відплатили тим самим: Отвіновський, королівський тлумач з турецької і татарської мов, запевнив, що хан знаходиться там, де видно великий білий прапор; король наказав повернути туди гармату, перший постріл якої повалив одного з головних татарських офіцерів поблизу хана, а хану нагнав такого страху, що він думав тільки про відступ. Військо, відігнане від пагорба,

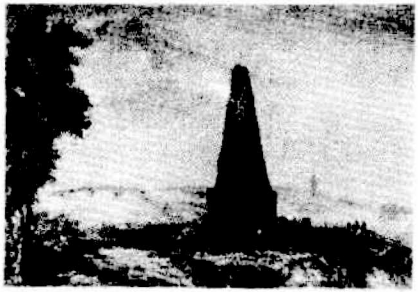

Берестечко. Місце бою війська Б. Хмельницького з поляками. (На першому плані пам'ятник на могилі аріянина Пронського). Малюнок Н. Орди, літографія М. Фаянса. 1860-ті рр. XIX ст.

пішло за ханом, залишаючи кілька загонів, щоб прикрити відступ і деякий час затримати поляків. Проте останні негайно погналися за ними і переслідували їх півтори милі [68], ніч та швидкість татарських бахматів * допомогли їм вийти з небезпеки, однак під час відступу вони залишили багато поранених і мертвих, яких звичайно забирають з собою та спалюють в дорозі на перепочинку, вважаючи жахливим залишати їх у руках християн; вони покинули також своє спорядження: кожухи, сідла, шаблі, вози і навіть ханський намет, його прапор та барабанчик зі шкіри й позолоченого срібла, яким хан користувався замість дзвоника. Багато поляків, які були у неволі у цих невірних, визволено, а багатьох інших татари вбили, бачачи, що вони не мають змоги забрати їх з собою при відступі, який цього дня продовжувався ще на десять французьких миль.

Король відрядив кілька загонів кінноти в погоню за татарами, а рештою свого війська оточив табір козаків, яких було ще понад двісті тисяч і які мали сорок гармат, з котрих невпинно стріляли. Хмельницький відступив разом з татарами, щоб поверну-

* Так називають татарських коней.— *Примітка автора.*

ти їх до бою; але він не міг переконати їх. Навпаки, з ним поводилися дуже погано, бо хан звернувся до нього з дуже образливими словами, докоряючи, що Хмельницький обдурив хана, приховавши від нього стан польського війська, якого, за твердженням Хмельницького, було лише двадцять тисяч; він навіть погрозив Хмельницькому відіслати його польському королю в обмін на мурз, які перебувають у польському полоні; як там не було, а хан не хотів його відпустити, поки Хмельницький не послав до Чигирина розпорядження видати ханові значну суму та частину здобичі, яку він раніш взяв у Польщі. Отже, наступної ночі король звелів, щоб на полі бою було відправлено подячний молебен за перемогу, яка полякам обійшлася в тисячу двісті чоловік, тоді як ворог втратив у шість разів більше. Король провів ніч у своїй кареті, і хоч падав великий дощ, він наказав артилерії без затримки піднятися на залишений татарами пагорб, щоб звідти розбити вщент козацький табір. Козаки, незважаючи на дощ, оточили табір широким та глибоким ровом і обставили мушкетерами в найслабших і найбільш відкритих місцях. Позаду було велике болото, на яке спирався табір; воно цілком захищало цей табір. Тому що Хмельницький був відсутнім, козаки передали команду над своїм військом офіцерові на прізвище Джеджелій, якого всі боялися за його жорстокість. Оскільки козаки шукали всіх можливих засобів порятунку, то вони написали до короля, просячи його ласки та висловлюючи своє велике прагнення до миру; проте оскільки вони тримали в руках одночасно не тільки перо, але й зброю, то їхні писання відкинуто, і король думав тільки про те, щоб приборкати їх силою, тим більше, коли дізнався, що серед козаків починаються чвари. Деякі польські офіцери вважали, що козацький табір слід затопити,

Ян III Собєський — польський король. Гравюра XVII ст.

затримавши греблею течію води, але перемогла думка, що краще розтрощити його вщент, і з цією метою привезено важкі гармати з Бродів — фортеці, збудованої покійним великим гетьманом Конєцпольським. Крім цього, споруджено мости вище і нижче табору для зв'язку між польськими загонами та збудовано кілька фортів і редутів на найвищих місцях, щоб там поставити батареї.

4 липня козаки несподіваним наскоком здобули один з цих фортів, де було дві гармати і вісімдесят душ польської охорони, яким вони відтяли голови косами, тобто зброєю, котрою звичайно користуються козацькі піхотинці замість списів. Генерал Губальд прибув туди негайно, вигнав їх і відбив у них гармату, яку вони тягнули до табору. Того ж самого дня козаки здобули один з пагорбів, на якому вони могли спо-

кійніше пасти своїх коней; великий хорунжий прогнав їх звідти і забрав у них п'ятсот коней. 5 липня козаки вийшли з свого табору у великій кількості і з таким виглядом, що полякам здавалося, ніби козаки хочуть дати їм знову бій; проте вони прогнали козаків у їхнє укріплення, завдавши їм досить тяжкого удару та убивши понад чотириста козацьких воїнів; у поляків були поранені Сокол і Пясочин у цій сутичці, після якої розпочалася між обома військами велика гарматна стрілянина, що завдала чимало шкоди обом сторонам.

Козаки, побачивши, що їм так не щастить, вдалися до хитрощів, атакувавши наступної ночі польське військо всіма своїми загонами. Їх задум був знешкоджений дощем, що почав падати, та пильністю короля і гетьманів, які подвоїли сторожу. Тим часом полонізований татарин Магмет Челебей, який здавна був на службі в коронного гетьмана, що зробив його капітаном, і якого надіслано було з частиною війська в погоню за татарами, повернувся до табору і привів як бранця одного знатного татарина, ханового родича Мустафу-агу, що, будучи пораненим у бою під Берестечком, не міг відступати разом зі своїми. Він запропонував було Челебеєві як викуп п'ятнадцять тисяч ришдалів [69]; проте останній більше цінував свою вірність, з якою він служив багато років своєму панові коронному гетьманові, ніж гроші та інші значні вигоди, які йому цей татарський вельможа пропонував на випадок, коли б Челебей захотів повернутися до своєї країни. Магмет Челебей повідомив, що по дорозі він знайшов понад тисячу татар мертвих або смертельно поранених, якими татарське військо не хотіло себе обтяжувати при відступі; це означало, що відступ був надзвичайно поквапливим, бо у татар є звичай краще палити трупи, ніж залишати своїм ворогам.

Семиградський князь Юрій Ракочі. Гравюра XVII ст.

Козаки, яким не вдалася їх остання спроба, зрозуміли, що вони опинилися в утрудненому та невигідному становищі; їх єдиною надією на порятунок була легкість переходу через сусіднє болото. Цей перехід вони залишили собі чи то для постачання фуражем чи для відступу. Однак полковник Балабан, який став з тисячею чоловік на другому боці болота, почав першкоджати козакам вільно виходити; до того ж поляки вирішили поставити туди більше війська, щоб повністю позбавити козаків можливості відходу.

Нарешті, польська артилерія почала громити козацький табір з більшою наполегливістю, ніж досі. Тоді козаки вислали трьох посланців на прізвища Криса, полковник чигиринського полку, Гладкий і Переяславець *, щоб просити миру. Вони, насамперед,

* У тексті: «Переяславський».

звернулися до великого гетьмана, який, зробивши їм суворі докори за їхню жорстокість і підступність, заявив, що вони не варті ласки його королівської величності та що не заслуговують навіть на те, щоб з ними обходитись як з християнами після ганебної спілки з турками і татарами.

Проте король за порадою сенаторів допустив козаків до аудієнції під наметом, поставленим на пагорбі, звідки прогнано татар. Вони впали в ноги монархові, подаючи йому від імені всіх козаків листа і раз у раз просячи у нього милосердя, повторюючи постійно це слово на всі запитання, які їм поставлено, та при кожній нагоді цілуючи руки й одяг сенаторам. Його польська величність, відбувши після цього на раду, відповів устами свого великого канцлера, кульмського єпіскопа [70], що, незважаючи на козацькі злочини, через які вони повинні втратити всіляку надію на пробачення, все ж його величність, бажаючи зважити на доброту і милосердя боже, виявить козакам своє [милосердя]. Отже, коли вони дадуть йому переконливі докази справжнього каяття та цілковитої підданості, то король пробачить їм минуле на умовах, що їх одержать на письмі і за якими вони мають прийти наступного дня близько одинадцятої години, а до того часу будуть припинені військові дії, як того просили козаки, однак їхній головний посол Криса залишиться заложником. Інші посли прийшли 7 липня у призначений час, щоб одержати пункти умови, на основі яких король погоджувався припинити воєнні дії, як про це його козаки просили.

У цій умові було сказано таке. По-перше, що козаки дадуть дванадцять своїх провідних офіцерів заложниками, аж доки вони зможуть видати королю свого гетьмана Хмельницького та його писаря Виговського. 2. Що козаки повернуть гармати та прапори,

Костьол XVII ст. у Варшаві.

взяті ними під час цієї війни. 3. Що вони також повернуть гетьманську корогву козацького війська, яку потім король дасть тому, кому захоче. 4. Що на випадок, коли б козаки не були задоволені кількістю в дванадцять тисяч війська, яких обіцяно утримувати для охорони кордонів, то цей пункт буде переданий на найближчий сейм. 5. Що відносно привілеїв, яких козаки могли б домагатися, то вони матимуть лише ті, які їм надав 1628 р. покійний гетьман Конєцпольський.

Козацькі посли, повернувшись до табору, повідомили про ці умови, а наступного дня принесли таку відповідь: щодо першого пункту, то вони зроблять усе можливе, щоб видати королю Хмельницького та його писаря, але вони не дадуть для цього заложників; що вони згодні з другим і третім пунктами умови, а щодо

Ратуша в Пьотркові часів Стефана Баторія.

решти, то вони можуть погодитися лише на умовах Зборівського договору. Король, ображений цією відповіддю, наказав посилити гарматний вогонь * і винищити впень козаків; останні ж готові були скоріше вмерти, ніж так підупасти з-за цих умов. Вони відповідали на стрілянину польської артилерії, але не дуже часто, і це давало підстави догадуватися, що їм бракує пороху. Деякі з них були такі сміливі, що підійшли зовсім близько до польського табору й почули оголошений оповісниками наказ; коли поляки про це дізналися, вони були змушені замінити цей наказ і навіть змінити план загального наступу на козацький табір. Отак козаки чинили щосили опір всім польським атакам, і їх хоробрість заслуговувала б на найвищу похвалу, коли б її не супроводжували численні огидні жорстокі вчинки — вони здирали шкіру, смажили на повільно-

* Буквально: подвоїти кількість батарей.

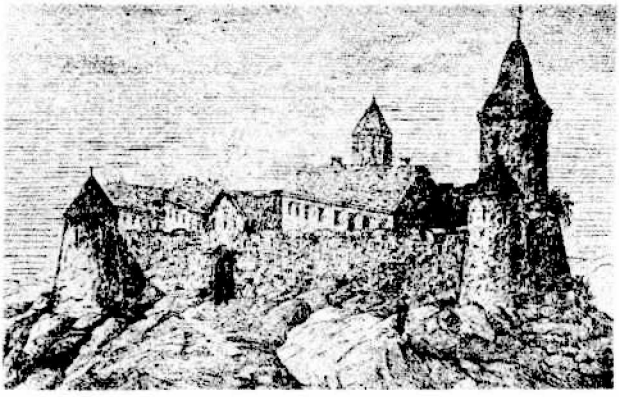

Високий замок у Львові, здобутий М. Кривоносом 1648 р.

му вогні та мучили в безліч інших способів поляків, які потрапляли до них у руки [71]; до того ж запропонування цих мов, на яких козаки могли здобути мир, навіяло на них лють, що її роздмухували їхні попи, які весь час підтримували в них надію на швидке повернення Хмельницького і татар. Все ж злигодні, яких зазнавали козаки, та довга відсутність Хмельницького послаблювали в них оту фальшиву віру на швидку допомогу, і вся ця людська маса почала вперто домагатися миру. Козацькі ватажки бачили, що миру можна досягнути лише за їх рахунок, через те й протистояли цьому, використовуючи всю свою владу: побачивши, що Джеджелій, якого вони обрали на місце Хмельницького, схиляється до мирного розв'язання, вони скинули його і поставили замість нього Богуна. Останній, щоб проявити себе, як справжній полководець, дізнавшись, що брацлавський воєвода перейшов річку з кількома загонами для закриття проходу, яким козаки звичайно ходили за фуражем та

яким можна було відступити, вийшов із значною кількістю старого козацького війська та двома гарматами, щоб відбити поляків і зміцнити охорону укріплень, зроблених козаками для захисту цього проходу. Лише вийшов він з табору, як збудилася підозра, що існувала вже на протязі певного часу, буцім старі козаки мають намір відступити з своїми ватажками і покинути решту. Якийсь повстанець * крикнув, що Богун вийшов з наміром утекти, і в одну мить чутка про це поширилася по всьому табору та викликала такий жах, що всі почали тікати в цілковитому безладді.

Шляхи, зроблені козаками через близьке до табору болото, були надто вузькі; багато втікачів попадали з них і загрузли, хоч вони і кидали свої сіряки, плащі та інше спорядження, щоб вибратися. Богун помітив це замішання та надбіг з своїми старими вояками, щоб його втихомирити, але не зміг, бо течія потягла і їх за собою і вони були змушені іти за прикладом інших. Брацлавський воєвода бачив, що вороже військо виходить надзвичайно поквапливо з табору, але не міг зрозуміти причини цього. Спочатку він уявив собі, ніби козаки наближаються, щоб кинутися на нього, тому він розташувався з двома тисячами своїх людей в досить сприятливому місці для того, щоб не бути оточеним. Становище ворога спонукало його незабаром змінити свою попередню думку і він почав іти за ним. Та його затримала тяжка для переходу тіснина, якою утікали повстанці. Проте воєвода наздогнав частину їх при допомозі посполитого рушення з Полоцького воєводства, яке саме прибувало під Берестечко, коли почалася втеча козаків, і опинилося так близько від них, що змогло кинутися в по-

* Буквально: новий козак.

Ян Кароль Ходкевич — гетьман великий литовський. Малюнок кінця XIX ст.

гоню за ними. Польське військо не очікувало раптового відступу ворога і, отже, за винятком вартових, не було готове для переслідування, [тому воно] кинулося прямо на козацький табір, де, знайшовши щедру здобич, зайнялося нею, замість того, щоб рушити за втікачами. Все ж козаки втратили під час відступу двадцять тисяч своїх чи то побитих поляками, чи то загиблих у лісах, хащах та болотах. Дві тисячі козаків відступили на малий пагорб, замкнулися в своєму таборі і вирішили боротись і, як люди, що не мали більше надії на порятунок, хотіли дорого продати своє життя. Деякі з козаків, побачивши, що вони не втримаються перед величезною кількістю поляків, кинулися в річку, а інші на болото; в одному місці серед болота скупчилися триста козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусюди; щоб довести своє зневажливе ставлення до життя, яке [поляки] обіцяли їм дарувати, та до всього, що є найціннішого крім життя, вони витягали з своїх кишень та чересів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, [але] довелося з кожним з них вести

Польський гусарин. Малюнок Ю. Коссака з деревориту. 1621 р.

бій. Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотяному озерці човна і, прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього, витративши увесь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивав усіх, хто хотів його схопити; якийсь московит напав на нього з такою ж зброєю, але не міг нічого вдіяти і, незважаючи на свою меткість, ледве уникнув, щоб той не перерізав його навпіл. Тоді якийсь шляхтич з Цехановщини та якийсь німецький улан, вважаючи, що московит не дасть собі з ними ради, кинулись у воду по шию і знову почали бій; козак, хоч і пробитий чотирнадцятьмя кулями, зустрів їх ще з великою завзятістю, що дуже здивувало польське військо і навіть його королівську величність, в присутності якого закінчувався цей бій. Король дуже захопився хоробрістю цієї людини і наказав крикнути, що дарує йому

життя, коли він здасться; на це останній гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише хоче умерти, як справжній вояка. Його убив ударом списа інший німець, який прийшов на допомогу атакуючим.

Поляки знайшли в козацькому таборі, крім багатьох жінок і дітей, значну здобич. Тут було сорок гармат, серед них вісімнадцять батарейних, багато пороху; численні прапори, між іншим корогва, яку король після його обрання прислав був гетьманові Хмельницькому на ознаку затвердження його гетьманства, а також корогва покійного короля Владислава, яку він надіслав був козакам тоді, коли хотів їх використати на задуманій ним війні проти московитів; ще один прапор, який козаки здобули у поляків 25 минулого червня, шабля, яку грецький патріарх прислав Хмельницькому в подяку за оборону грецької релігії, ризи, церковний посуд та інші цінні речі одного грецького прелата, який називав себе корінфським архієпіскопом і який репрезентував патріарха при Хмельницькому; це був один з тих, які найбільше підтримували вогонь повстання серед козаків та руських і які були найзапеклішими противниками мирного полагодження справи. Його вбив стрілою під час відступу якийсь молодий поляк. Знайдено також велику кількість зброї та силу харчів і скриньку Хмельницького, де була печатка Запорозького Війська та різні листи від султана, великого князя московського, від князя трансільванського, більше тридцяти тисяч ришдалів, призначених для татар, верхній одяг, підбитий коштовним хутром; знайдено навіть біля вогню горшки та рожни — певний доказ, що втеча козаків зовсім не була задумана заздалегідь, а що це була дія неба.

Ця поразка коштувала поляками всього кілька солдатів та одного капітана з піхотного полку Радзівілла, вбитого при атаці тих трьохсот козаків, які бо-

ронилися на болоті. Крім тих, кого послано в погоню за козаками, туди рушили ще польний гетьман та князь Вишневецький з сімома полками, щоб перешкодити з'єднанню козаків. Вони грабували всіх, кого зустрічали по дорозі. Велика частина козаків відступила на Дубно, три тисячі з них були посічені залогою міста та кількома загонами, які були відряджені туди саме тоді, як козаки проходили довгою греблею, а король, залишивши майже все посполите рушення в Берестечку, сам пішов з цією ж метою у напрямку Кам'янця. На своєму шляху він зустрічав жахливе видовище: дороги були встелені мертвими, а ліси повні жалюгідних утікачів, які після відступу заховалися в найгустіші місця, і багато з них протягом кількох днів живилися тільки корою дерев. Здебільшого вони були такі виснажені, що вже не трималися на ногах і не могли втікати. Обурення поляків перейшло в жалість при вигляді цих скелетів, і замість того, щоб вбивати їх, поляки бігли за ними лише для того, щоб дарувати їм життя та спонукати їх зберегти це життя. Король був навіть такий добрий, побачивши це нещастя, що наказав роздавати їм харчі та запевнив їх, що пробачить їм, коли вони залишать козаків-бунтівників і повернуться додому. Його королівська величність тому був милосердним, що не хотів, убиваючи мечем це збунтоване поспільство, знищити одну з головних провінцій королівства, яка була для інших [провінцій] оборонною твердинею, і внаслідок цього зруйнувати безліч шляхти та навіть найбільших магнатів, котрі, маючи великі землі, не могли б діставати з них жодних прибутків, якщо б знелюднити ті землі, бо в Польщі селяни становлять частину спадкових маєтків *, і як-

* Як ті, яких право називає *servi glebae* (раби землі.— *Упорядники*).— *Примітка автора.*

Іван Сірко — полковник, кошовий отаман Запорозької Січі.

що якийсь маєток втратить їх, то на їх місце можна знайти інших лише з великими труднощами. Це було справжнім мотивом, який цього разу, а також і в інших випадках перешкоджав повністю знищити козаків; їх неважко було б звести нанівець, якщо б не ця обставина.

Король, вважаючи, що його присутність необхідна для закінчення війни та остаточного підкорення козаків, наполягав на тому, щоб рушити з усім військом на Київ, звідки він мав би відрядити загони та дати необхідні накази для здійснення цього плану. Але шляхта противилася цьому, покликаючись на невідкладність своїх справ, які примушували їх повернутися додому, а також, що посполите рушення вже не потрібне для закінчення недоробленого, що розпорошені козаки не спроможні піднятися після своєї поразки і що коли б навіть деякі захотіли знову взяти зброю у руки, то вистачить найманих загонів, щоб перешкодити в цьому козакам і зробити марними всі їхні зусилля; словом, немає жодної рації вести шляхту в країну, знелюднену і виснажену невпинними

спустошеннями козаків і татар, бо вона там згине з голоду. Отож, відбувши загальну нараду всіх старших керівників та офіцерів в Орлі [72], довелося поступитися перед цією думкою та задовольнити тих, хто хотів повернутися додому, а вони становили більшість. Його польська величність, видавши розпорядження великому гетьманові Потоцькому, щоб завершити те, що так щасливо почалося, теж повернувся до Варшави, взявши перед своїм від'їздом слово від шляхти щодо нової підмоги в людях і грошах. Від'їжджаючи з війська, король одержав звістку, що хан, дізнавшись про втечу козаків, поспішно відступив у напрямку Криму і що чотири тисячі турків, які йшли на допомогу козакам, одержавши таку звістку, поквапливо відступили за Борисфен. Король одночасно довідався про поразку козаків у Литві, заподіяну князем Радзівіллом.

Дванадцять тисяч козаків під командуванням одного з своїх отаманів Небаби розташувалися поблизу Лоєва *, у гирлі річки Сожа, яка впадає в Борисфен; підготувавшись до переправи через ріку, той отаман залишив кілька загонів, щоб боронити переправи. Гетьман литовський князь Радзівілл, дізнавшись про це, вирішив атакувати їх, вислявши наперед генерал-майора Мірського з трьома тисячами добірних людей і наказавши рухатись другим берегом Борисфена; сам же він сів у човни з рештою своєї піхоти та артилерії, а кавалерії звелів іти суходолом. Прибувши, він наказав атакувати козацькі укріплення з одного боку, а Мірський, якому він подав сигнал кількома гарматними пострілами, вдарив з другого боку. Козаки хоробро оборонялися півтори години, а потім їх опір було зламано і їх розгромлено. Небаба з військом наближався на допомогу своїм; князь Радзівілл, хоч Мірський не

* У тексті «Лойовогрод».

перейшов ще ріки, яка їх розділяла, і не приєднався до нього, невпинно рухався вперед, щоб чинити опір козакам. Після завзятої сутички, в якій загинули три головні козацькі полковники, в тому числі й Небаба, козацьке військо було розбите, три тисячі козаків убито, багато взято в полон, серед них — племінник Небаби. Інші ж утекли до табору, розташованого недалеко від поля бою. Коли надійшов сюди литовський віцемаршалок Криштоф Потоцький, посланий спеціально для розвідки, він знайшов уже табір пустим. Козаки залишили також місто Любеч, а недалеко від міста Чорнобиля не чинили великого опору та здалися литовському генералу від артилерії Госєвському *. Після цього князь Радзівілл проторував собі шлях на Київ, щоб остаточно знищити залишки бунту в тих місцях.

Гетьман Потоцький чинив так само на Волині, де труднощі у здобуванні харчів та фуражу примусили його поділити своє військо на багато частин; він призначив їм усім зустріч для з'єднання в Любартові, місті, яке завдяки своєму положенню та кількості мешканців збереглося серед воєнної завірюхи; звідти він звелів загонам іти на здобуття Паволочі та Білої Церкви, наказуючи насамперед офіцерам добувати харчі для солдатів так, щоб селяни через погану поведінку поляків не були змушені залишати своїх домівок та знищувати можливих запасів харчів та фуражу. Тамтешні пани теж докладали старань, щоб селяни повернулися до послушенства, обіцяючи їм у листах та в спеціальних посланнях, що милостиво поводитимуться з ними, якщо тільки селяни захочуть виправитися.

Тим часом Хмельницький грішми втихомирив хана і визволився з його рук; він повернувся на Україну, щоб заспокоїти дух народу, який був дуже збу-

---

* У тексті «Гонсєвському».

Юрій Хмельницький — молодший син Богдана Хмельницького, гетьман України. Олія. XVIII ст.

рений останньою поразкою та його відсутністю. Хмельницький використав властиву йому кмітливість і послав у місця, куди він особисто не міг прибути, своє перо і емісарів, щоб знову збудити бойовий запал, який вже значно був охолонув, та щоб закликати до боротьби за спільну справу, і при тому пояснював народові, що фортуна мінлива і має зворотну сторону: якщо вона від деякого часу прихильна до поляків, то все ж вона залишила козакам хоробрість і досить війська, щоб відновити війну та підвестися після поразки. Одночасно він підбадьорював народ навмисне вигаданою новиною, ніби повстання якогось Ракочі [73] в Польщі примусило короля відвести туди більшість війська, щоб припинити рух повстанців; що цвіт старого козацтва знову згромаджується, а найближчими днями приєднаються до них татари для

помсти за останню поразку. Все ж для того, щоб сподівання, якими він підтримував свій народ, могли здійснитися, Хмельницький час від часу надсилав послів до хана, через яких робив велемовні обіцянки, прагнучи одержати від нього нову допомогу; причому він доводив ханові, що безпека останнього залежить від успіху Хмельницького і що знищення козацтва безперечно спричиниться до того, що поляки винищать татар. Він відрядив також трьох послів у Порту з подібним клопотанням та доводив через них, що коли козаки матимуть підтримку від султана, вони зможуть чинити опір усій військовій силі Польщі і що, навпаки, коли султан відмовиться, то козаки будуть змушені помиритися з поляками і після цього виступити війною проти турків.

Князь Януш Радзівілл, до якого приєднався смоленський воєвода Глєбович, залишивши гусарського підполковника Францкевича * разом з кількома загонами під Черніговом, щоб перешкодити тамтешній козацькій залозі зробити вилазку, підступив під Київ, вигнавши з його околиць козацьких полковників Антона [74] і Горкушу **, та довів їхні загони до такого замішання, що вони, пробігши прожогом через свій табір і міст, змушені були відступити до Києва, проте і там вони не довго трималися. Викликаний наближенням литовського війська жах поширився серед інших козацьких загонів, які доти вважали себе в безпеці в тій місцевості. Вони залишили місто, яке було одним з їхніх головних пристановищ. Коли міщани Києва побачили, що в них немає ні залоги, ні інших засобів оборони, вони надіслали до польських гетьманів своїх архієпископа та архімандрита з бла-

* У тексті помилково «Фронцкевича».
**У тексті «Оркюса».

ганням пощадити їхнє місто, яке король завжди ласкаво оберігав і яке під час багатьох війн було притулком для польської шляхти. Їх прохання вислухано, і князь Радзівілл задовольнився тим, що обеззброїв міщан, щоб на майбутнє вони не могли шкодити.

Хмельницький, дізнавшись про втрату Києва, подвоїв свої старання і шукав способів, щоб поставити нове військо, здатне затримати просування ворога, а поганий стан надихував його сповненими люті і відчайдушності задумами. Його радо слухали не тільки козаки, а й частина селян, які були досить схильні знову спробувати щастя у війні; дехто з селян голосно повторював, що ганьба втрачати відвагу внаслідок однієї поразки; що ті, які їх цим разом змусили тікати, раніше самі тікали перед ними та що це може ще раз повторитися; що на випадок, коли б доля вперто підтримувала поляків, вони змогли б знайти притулок на турецькій землі, де жили б вільніше та легше, ніж на Русі, і що в цій справі вже написано до сілістрійського паші.

Отже багато з селян щодня приєднувалося до Хмельницького, а козаки знову почали свої походи та шарпанини в різних місцях, особливо ті, які жили поблизу Дністра та Валахії, бо вони більше призвичаєні до похідного життя. Гетьман Потоцький відрядив дві тисячі під командою свого сина, кам'янецького старости [75], щоб розігнати всіх тих свавільників; але замість надіслати йому допомогу, як [молодий Потоцький] просив, він відкликав його назад, вважаючи, що краще зібрати все військо в єдине ціле. Гетьман надіслав потім сім загонів до Білої Церкви, щоб узяти козацьких язиків, але замість того, щоб виконати цей наказ, вони затрималися для пограбування Паволочі. Недалеко від цього місця їх зустріли дві тисячі козаків і п'ятсот татар, які атакували поляків і погнали

аж до брами цього міста та примусили їх віддати всю здобич, яку вони було забрали. Поразка польських загонів була б неминучою, коли б не кілька загонів князя Вишневецького, які дуже вчасно прийшли їм на підмогу і примусили втікачів повернутися чолом до переслідувачів та відбити частину останніх до їхнього табору, а частину аж до Білої Церкви. Поляки довідалися від полонених татар, взятих при цій нагоді, що з Хмельницьким було лише дві тисячі їхнього війська, але до них мали приєднатися цими днями ще чотири тисячі; решта ж невірних погнала в степи своїх коней, щоб попасти їх там, та що вони одержали наказ бути напоготові, щоб в найближчий час повернутися до Польщі. Це повідомлення змусило гетьмана Потоцького припинити свій марш аж до прибуття обозу і піхоти. Порадившись з офіцерами про те, що робити, він вирішив захопити Фастів, місто по дорозі до Києва, щоб полегшити зв'язок і навіть об'єднання з князем Радзівіллом. Тоді як він стояв табором у Паволочі, очікуючи на піхоту, що йшла дуже повільно, пошесть забрала у цвіті літ князя Михайла Корибута-Вишневецького, який дав доказ надзвичайної хоробрості і діяльності протягом усієї війни, що позбавила його прибутків з усіх його маєтків, розташованих на Україні.

Коли військо 25 серпня віддало йому останню шану, воно наступного дня рушило до Трилісів, які були досить добре укріплені. Коли залога дуже гордо відповіла на гостру вимогу польського гетьмана здатися, він відрядив генерала артилерії і комісара війська Пшиємського, а також підполковника Берга з полку князя Богуслава Радзівілла разом з сьомастами німецьких уланів для атаки Трилісів. Вони втратили шістдесят чи вісімдесят душ при наближенні, серед них капітанів Штрауса і Валя; діставши підмогу від

польської піхоти, вони менше ніж за дві години оволоділи місто і замком, незважаючи на запеклий опір обложених, серед яких навіть жінки боролися з косами в руках. Усіх тут посічено без різниці статі і віку, а козацького управителя Трилісів повішено над вогнем; коли все було пограбовано, то решту, яку не можна було забрати, спалено разом з містом. Ця суворість справила, мабуть, більше враження, ніж коли б поляки вдалися до ласки, бо як тільки у Фастові помітили пожежу, триста козаків, які охороняли це місто, залишили його, а за ними пішли й мешканці, хоча Фастів міг чинити опір полякам, що завдало б останнім численних жертв.

Князь Януш Радзівілл, очікуючи королівського наказу, а також наближення польського війська, стояв весь час поблизу Києва не без деякої небезпеки, оскільки ворог добирав усіх заходів, щоб напасти на нього або, принаймні, перешкодити йому з'єднатися з гетьманом Потоцьким. 16 серпня полковник Нольд, якого князь надіслав було з загоном, натрапив біля млина, недалеко від одних з воріт Києва, названих Золотими, на велику групу козаків, змішаних з татарами; це зразу викликало тривогу у польському таборі і частина легкої кінноти так навально вдарила на козаків, що після того, як козаки захопили було один міст, який, на їхню думку, дасть їм безпеку, їх полягло з тисячу. Поляки дізналися від кількох полонених, що тут було три тисячі козаків, до яких мала приєднатися ще тисяча, і вони хотіли атакувати литовське військо в його укріпленнях.

Князь Радзівілл після цієї перемоги зняв сторожові загони і вирушив маршем, щоб з'єднатися з польським військом, залишивши в Києві достатню залогу з відповідним спорядженням для охорони міста. Гетьман Потоцький, який надіслав було назустріч Радзівіллові

Польський гусарин. Малюнок кінця XIX ст.

тисячу п'ятсот чоловік, підійшов аж до Василькова з рештою свого війська, щоб полегшити з'єднання. Хмельницький, відчуваючи себе не досить сильним, щоб перешкодити просуванню поляків, і передбачаючи, яка з того може бути для нього шкода, вирядив до польського гетьмана послів для мирного полагодження справ і з проханням, щоб гетьман використав свій вплив у сенаті та серед польського війська з метою уникнення того пролиття крові, яке мало статися, та щоб Хмельницький і козаки знову набули ласки його королівської величності, причому Хмельницький запевняв, що вони вірно служитимуть королю і свято дотримуватимуться пунктів Зборівського договору. Ці мирні слова Хмельницького не зробили надто вели-

кого враження на польського гетьмана, який був добре поінформований про невпинні клопотання Хмельницького перед Портою та ханом про одержання від них негайної допомоги; отже, гетьман бачив, що Хмельницький все це робить для того, аби виграти час та поліпшити свої справи. Тому він зовсім не взяв пропозиції Хмельницького * до уваги, а думав лише про те, щоб закінчити війну силою, оскільки польське військо значно зміцнилося після з'єднання з литовським військом, де було дев'ять тисяч добірних людей. Проте Хмельницький зовсім не втрачав надії, і, хоча йому прийшли на підмогу шість тисяч татар, він поновив старання щодо мирного полагодження справи, а київський воєвода різними клопотаннями намагався переконати польських гетьманів покласти край цій війні краще пробаченням, ніж продовженням стількох убивств; він доводив їм при цьому, наскільки поневіряння вояк під час цієї кампанії та хвороби, що поширилися серед них, зменшують і зменшують день у день їх кількість. Під впливом цих застережень гетьмани Потоцький і Радзівілл згодилися прийняти козацьких послів, які прийшли просити миру. Потім Хмельницький забажав, щоб до нього надіслали когось для обговорення умов з ним та з писарем, його головним довірником Виговським. Поляки відрядили для цього капітана кінноти Маховського з листом від гетьмана Потоцького до Хмельницького. Проте оскільки в листі не надано Хмельницькому достоїнства гетьмана Війська Запорозького, то це обминення було сприйнято як велика образа і спочатку викликало багато ремства серед козаків, але Маховський виклав їм істотні причини цього, і козаки заспокоїлися. Потім розпочалися переговори, на яких польський посол запро-

* У тексті «цього».

Облога козаками Львова. Гравюра Недбаловича. XVII ст.

понував, щоб Хмельницький відправив татар, а сам прийшов до польського табору засвідчити свою пошану гетьманові. Хмельницький довго опирався проти першої пропозиції, незважаючи на те, що його писар робив усе можливе, намовляючи його до згоди; нарешті він погодився на обидві пропозиції, хоч козацька старшина та руські селяни виявляли дуже велику неохоту щодо другої. Оскільки продовжувати ці переговори в таборі було недоцільно з огляду на татар, які могли довідатися, про що домовляються, і зазіхнути на особи комісарів, Виговський доклав багато старань, щоб перенести переговори в місто Білу Церкву.

Коли Маховський доповів гетьманам польського війська про перетрактування з козацьким гетьманом, вони визнали за доцільне вислати комісарів до Білої Церкви, так як цього хотіли козаки. З цією метою туди надіслано київського і смоленського воєвод, литовського маршалка Госєвського * і брацлавського підсудка Косаковського, яким дано сильну охорону; проте з останньої до міста увійшло лише п'ятсот вершників. Коли польські комісари зійшлися з комісарами Хмельницького, обидві сторони дійшли згоди про всі умови миру, за винятком кількох пунктів, які треба було потім вирішити в обох таборах. А втім польські комісари були наражені на велику особисту небезпеку, головно в козацькому війську, де Хмельницькому і його полковникам було досить важко забезпечити їх від насильства татар і селян, яким не могла подобатися ніяка пропозиція миру, оскільки вони добре догадувалися, що поміж пунктами договору завжди знайдеться такий, який знову віддасть їх у рабство. Татарські волоцюги заподіяли їм шкоди, пограбу-

* У тексті «Гонзевського».

Хрести на козацьких могилах під Берестечком. Фото.

вавши при поворотній дорозі частину їхнього майна.

Тим часом гетьман Потоцький і князь Януш Радзівілл, побачивши, що переговори майже закінчено, вирушили з-під Германівки, де вони стояли, до Білої Церкви, в якій Хмельницький та головні козацькі керівники мали поновити свою присягу королю та Речі Посполитій. Козаки виявили здивування прибуттям польського війська, але їм пояснено, що військо не має іншого наміру, як тільки охоронити комісарів від нападів татар. З однієї і з другої сторони надіслано нових комісарів для розв'язання того, що залишилося невирішеним під час переговорів у Білій Церкві.

Козаки замість того висунули нові пропозиції, наче б їм випало з пам'яті те, що недавно вирішено,

і домагалися здійснення Зборівського договору: відхід польського війська від прикордоння [76], право на союз з татарами, яких вони визнавали за справжніх оборонців козацької волі. Поляки зробили козакам докір, що вони легковажні і не додержують слова. Ймовірно, це було спричинено звісткою про нову допомогу татар або фальшивою чуткою, ніби турецький султан надсилає кілька загонів. Польські гетьмани вишикували своє військо до бою. На правому фланзі був князь Радзівілл з литовськими загонами, на лівому — польний гетьман Калиновський, а Потоцький залишив собі командування центром. Козаки і татари також вийшли з свого табору з таким виглядом, неначебто вони мають лише спостерігати поводження поляків. Потім протягом трьох днів тривали різні сутички; численні ворожі загони, які приховувалися в чагарнику та зарослях, часто нападали на польське військо і непокоїли його то з флангів, то з тилу. У поляків було переконання, що козаки навмисне чинять так, аби зробити польських гетьманів зговірливішими і домогтися від них сприятливіших умов. Поляки, які вже переситилися зволіканнями Хмельницького, що нібито не схвалював усіх цих нападів і сутичок, натискали, щоб він дав остаточну відповідь. Тому Хмельницький надіслав полякам 26 серпня трьох послів, щоб рішуче довести до заключення договору. Козаки значно пом'якшили свої вимоги, все ж ці вимоги були відмінними від тих, які були погоджені в Білій Церкві, бо, погодившись на обмеження кількості реєстровців до двадцяти тисяч, козаки домагалися, щоб їм надали право жити в Чернігівському та Брацлавському воєводствах. Коли їм відмовили в цьому, вони домагалися, щоб принаймні не було там польських загонів, коли Хмельницький укладатиме встановлений реєстр козаків, і щоб

йому для власного утримання було відведено Черкащину і Боровиччину *. Потоцький наказав їм відповісти, що він не може погодитися на цю останню вимогу без спеціального розпорядження короля та Речі Посполитої, а щодо першої, то він став поблажливішим після того, як Хмельницький по секрету повідомив йому, що він тому лише наполягав на цьому, аби задовольнити селян-повстанців, яких, на його думку, не треба дратувати, поки вони залишаються згуртованими і створюють значну силу. Лишилося тільки Хмельницькому разом зі своїми полковниками піти і засвідчити свою підлеглість гетьманам військ Речі Посполитої, до чого Хмельницький був достатньо схильний після того, як йому були доставлені достатні для його безпеки, як йому здавалося, заложники; проте деяким з його офіцерів важко було на це погодитися. Все ж він задовольнив і цю вимогу поляків та 28 того ж місяця, серпня, він разом з своїми полковниками прийшов у польський табір. Там він попросив покірно з сльозами на очах (він мав достатню навичку лляти їх, коли цього вимагали обставини) пробачення у великого гетьмана Потоцького, а також вітав шанобливо князя Радзівілла й інших магнатів. В його присутності прочитано пункти договору, а коли їх підписали і та й друга сторони і скріпили присягою, то все закінчилося щедрим банкетом, яким вшановано Хмельницького та його почет. В основному ці пункти були такі.

По-перше. Зважаючи на те, що військо Запорозьке та командуючі ним офіцери зобов'язалися перебувати вічно на службі короля і Речі Посполитої, це військо на майбутнє складатиметься з двадцяти тисяч чоловік, відібраних і зареєстрованих гетьманом та

* Буквально: території Черкас і Боровиці.

старшиною у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському, і житиме на землях та в маєтках його величності, за винятком, проте, шляхетських маєтків.

2. Якщо будь-які піддані тієї шляхти були б зареєстровані у війську Запорозькому, то вони були б зобов'язані перенести місце свого перебування на королівські землі до Київського воєводства та мали б право продати своє добро, як рухоме, так і нерухоме, де б воно не було; їхні ж пани, а також старости і підстарости не можуть їм у тому перешкоджати.

3. Що реєстрацію домовлених двадцяти тисяч козаків розпочнуть через п'ятнадцять днів, рахуючи з дня підписання даного договору, та що цей реєстр чи список, який міститиме прізвища, імена і місце осідку кожного козака, підписаний козацьким гетьманом, буде надісланий королю, а такий же список залишиться в київському архіві; що занесені до реєстру користуватимуться колишніми козацькими правами та привілеями, а кого виключать з реєстру, будуть зобов'язані до тих повинностей на королівських землях, до яких вони були зобов'язані раніше.

4. Що польське військо не матиме права перебувати на території Київського воєводства в місцях, призначених для козаків, і що ці останні теж не матимуть права вибирати собі місце перебування в Брацлавському та Чернігівському воєводствах після різдва, а до того часу реєстр має бути закінчений.

5. Що шляхта зі згаданих Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств зможе вільно ввійти у володіння своїми маєтками чи староствами і користуватися з них прибутками так, як і до того, з тією єдиною умовою, що вона не матиме права вимагати від своїх підданців ніякого чиншу або повинностей аж до виготовлення реєстру, завдяки якому буде

Герб Війська Запорозького. Дереворит. 1622.

точно відомо, хто має право користуватися козацькими привілеями, а хто їх втрачає.

6. Що козацький гетьман матиме для свого утримання місто Чигирин і що як Богдан Хмельницький, сьогодні наділений цим званням, так і його наступники користуватимуться всіма прерогативами, зв'язаними з тим званням, надаватимуть звання іншим офіцерам козацького війська і перебуватимуть під протекторатом генералісимусів Корони *, якій вони зобов'язані під присягою дотримувати незламної вірності.

7. Що грецька релігія, яку визнає Військо Запорозьке, буде збережена в усій своїй колишній вольності з усіма своїми єпіскопствами, монастирями та храмами, які до неї належать, та що церковні маєтки, які могли бути захоплені під час останньої війни, будуть повернені.

8. Що католицька та грецька шляхта, яка пішла за

* Тобто великих коронних гетьманів.

козаками, а також мешканці Києва користуватимуться правом амністії і внаслідок цього стануть власниками своїх маєтків, будуть поновлені в усіх своїх правах, почестях та вольностях, а вироки, які, можливо, були ухвалені проти них під час війни, касуються.

9. Що євреї користуватимуться правом міщан у королівських маєтках та на шляхетських землях і що вони можуть бути орендарями панських маєтків та прав, як раніше.

10. Що татари, які перебувають в королівстві, відійдуть якнайшвидше, не заподіявши жодної шкоди, та що вони не матимуть права жити на землях королівства де б то не було. Козацький гетьман і козаки зроблять усе, що зможуть, щоб у майбутньому залучити татар на службу Речі Посполитої; однак якщо вони не доможуться цього до скликання наступного сейму, то гетьман і його козаки будуть зобов'язані припинити дружбу з татарами і воюватимуть з ними як з ворогами короля і Речі Посполитої і, крім цього, вони не матимуть права бути в спілці чи підтримувати зв'язок з татарами, а так само з будь-яким сусіднім монархом; що вони, навпаки, будуть вічно та непохитно вірними і слухняними його королівській величності та Речі Посполитій, докази чого козаки і їх наступники даватимуть при кожній нагоді, коли вони будуть надіслані на службу.

11. Що оскільки в литовському прикордонні * ніколи не було реєстрових козаків, то їх поки не буде і надалі, а вони всі, як це вже було сказано, мешкатимуть в межах Київського воєводства.

12. Що оскільки згадане місто Київ є резиденцією митрополита й має судовий трибунал, остільки там буде занесено до реєстру небагато козаків.

---

* Буквально: для охорони литовських кордонів.

13. Що для більшої певності цього договору як польські комісари, так і гетьман Запорозького Війська та інші козацькі керівники зобов'язуються під присягою дотримувати пунктів цього договору. Після чого польське військо відійде на місце свого розташування і там чекатиме, доки козаки, які повинні ввійти до складу війська Запорозького, будуть відібрані та зареєстровані, татари ж повернуться до себе, та й козаки підуть до своїх домівок.

14. Що Хмельницький та Військо Запорозьке пошлють послів на наступний сейм, щоб дуже покірно подякувати королю та Речі Посполитій за ласку, яку вони їм виявили.

Невдовзі після підписання цього миру великий гетьман Потоцький помер від апоплексії в місті Летичеві, виснажений літами, а ще більше труднощами війни, майстерності якої він учився ще в славнозвісного гетьмана Жолкєвського *. Після останнього татарського полону він майже постійно хворів, але його велика мужність спонукала його легковажити лікуванням, потрібним для підтримки його здоров'я; він прагнув, як у цьому він інтимно признався своїм друзям, вмерти тільки на полі бою, виконуючи свій обов'язок воїна. Нарешті його бажання здійснилося, і крім задоволення від того, що так славетно закінчує життя, він ще зазнав задоволення від того, що перед смертю завдяки своїй хоробрості та вмінню керувати він поклав край такій жорстокій і такій руйнівній для його вітчизни війні.

---

* У тексті помилково «Жолкєвича».

ДОДАТКИ

АРХЕОГРАФІЧНА ДОВІДКА

Переклад книги французького автора П'єра Шевальє здійснено з паризького видання 1663 р. Загальний обсяг книги 314 сторінок.

Перші рядки присвячення, в яких наводяться титули та звання графа де Брежі, набрано великими літерами, решта рядків вступної частини присвячення та заключні слова і підпис набрано звичайним, порівняно дрібним шрифтом. Текст присвячення, що займає 4 ненумерованих сторінки, набрано курсивом. Авторська примітка до тексту присвячення набрана петитом і вміщена на полі у відповідному місці сторінки.

Звернення до читача займає п'ять ненумерованих сторінок, набраних звичайним шрифтом.

Двом наступним частинам книги, що мають назви: «Розвідка про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків» і «Розвідка про перекопських татар», автор, очевидно, надавав допоміжного значення і, можливо, розглядав їх як вступ до основного тексту своєї праці — до «Історії війни козаків проти Польщі». Це видно почасти з того, що текст цих розвідок має окрему нумерацію сторінок, від 1 до 83 включно. Тут введено також окрему нумерацію друкованих аркушів. Перші сторінки зверстаних друкованих аркушів позначено малими літерами латинського алфавіту: a — aij — aiij — aiiij; b — bij і т. д. Обсяг друкованих аркушів чергується по 16 і 8 сторінок: a — 16 сторінок, b — 8 сторінок і т. д.

Перша з цих розвідок — про козаків, має 48 сторінок. В її тексті є ряд цитат з книг священного писання латинською мовою, які набрано курсивом. Розвідці про татар відведено 25 сторінок.

Текст цієї частини книги набрано звичайним шрифтом.

Основний текст книги складає «Історія війни козаків проти Польщі», другий розділ якої має підзаголовок «Друга козацька війна». «Історія війни козаків проти Польщі» займає 219 сто-

рінок. Очевидно, автор вважав її основною серед статей, вміщених у даному виданні. Друковані аркуші цієї частини книги пронумеровано великими літерами латинського алфавіту: — A — A ij — A iij — A iiij; B — B ij і т. д. В цій частині книги обсяг друкованих аркушів теж чергується по 16 і 8 сторінок: A — 16 сторінок, B — 8 сторінок і т. д.

Авторські примітки і в цій частині книги набрано петитом та вміщено на полях відповідних сторінок. Відмінним у оформленні тексту останньої розвідки в порівнянні з попередніми є те, що, починаючи з 49 сторінки, на полях ставилася дата, до якої відносяться описувані події. Перша дата помічена в книзі «1649», остання — «1651».

В тексті звернення до читача на кожній сторінці зверху вміщено назву цієї статті, набрану крупним шрифтом. У дальшому в тексті всіх розвідок назви їх набрано курсивом і вміщено зверху відповідних сторінок на розвороті.

У книзі, з якої зроблено переклад, допущена друкарська помилка в нумерації сторінок: за 120 сторінкою іде 127. Але порядок позначення літерами друкованих аркушів і чергування аркушів за обсягом (16 і 8 сторінок) не порушено. Крім того, між аркушами K і L (перший закінчується сторінкою 120, другий починається з сторінки 127), як і між іншими друкованими аркушами, ми знаходимо скріпу: на сторінці 120 під текстом стоїть слово *par* і саме з цього слова починається текст сторінки 127. Немає пропуску в цьому місці розвідки і за змістом, бо розриву в тексті не помічається, і смислу у викладеному матеріалі не порушено.

Книгу надруковано у приватній друкарні Клода Барбена в Парижі.

Для оздоблення книги було використано дуже поширені в той час у Франції і в Західній Європі взагалі політипажі, якими прикрашувалися всякі видання. Коло прикрас, використаних у книзі, дуже обмежене. Тут є лише заставки, кінцівки та ініціали.

Всі прикраси книги виконано в стилі бароко, але малюнки підібрано не однакові за формою.

Більшість малюнків являють собою дереворити поздовжньої або обрізної гравюри, решту виконано за допомогою набірних елементів, гравірованих на сталі або міді.

Прикраси книги мають безперечну цінність для історії книжкової гравюри.

Орфографія тексту книги П. Шевальє — французька орфографія XVII століття — значно відрізняється від сучасної. Сучасне j передається в книзі літерою i. Після голосних завжди надруковано y замість i (*luy* замість *lui*, *vray* замість *vrai*). У дієслівних

слівних закінченнях для визначення звука e замість ai друкується oi (*ferois* замість *'ferais, étois* замість *étais* і т. ін.). Звук v тільки на початку слова передається літерою v, в середині ж слова літерою u. Майже скрізь в середині слів зберігається корінне, хоч і «німе» (тобто таке, що не вимовляється), s (*s'eslever* замість *s'élever, escrire* замість *écrire, estant* замість *étant* і т. ін.). Accent aigu' в книзі Шевальє вживається дуже рідко. Accent grave вживано лише з прийменником à, в усіх інших випадках, де тепер у французькому правописі вживається цей знак, в книзі його немає.

Accent circonflexe △ зустрічається лише в поодиноких випадках — в слові *l'âge*, у формі *dû*; у всіх інших словах, де тепер вживається цей знак, в книзі збережено, як уже говорилося, німе s (*le nostre* замість *le nôtre, la baptesme* замість *la baptême* і т. ін.). В слові *savoir* зберігається в книзі корінне, хоч і німе, *c (scavoir, scu* або навіть *sceu)*, те ж саме в слові *lait (laict)*.

Подекуди зустрічається виносне носове n. Сполучення літер et друкується постійно з перекладинкою et. Нарешті, в сполучнику et завжди замість звичайної літери e друкується старовинне 8.

Українські і польські прізвища, а також географічні назви Шевальє звичайно наводить у точній польській транскрипції, не турбуючись про те, що французький читач буде їх вимовляти в спотвореному вигляді. Так, прізвище Міхненко написано *Michnenko*, що по-французькому читалось би *Мікнанко* або *Мішнанко*; назву міста Брацлав — *Braclav* француз читав би *Браклав*. Разом з тим в окремих випадках Шевальє помилково подає прізвища в перекрученій транскрипції. Так, замість Сава Кононович у нього написано *Саваконович*, замість Ружицький — *Рузуський*.

Словниковий склад тексту книги майже не відрізняється від сучасної французької мови. Застарілих слів, якщо не зважати на спеціальні терміни, мало. Але синтаксично мова книжки Шевальє помітно відрізняється від сучасної; речення побудовані довгі, але на відміну від латинських періодів сурядність фраз превалює над їх підрядністю; дуже часто застосовується крапка з комою.

Французькі військові терміни, що зустрічаються в книзі Шевальє, перекладено в цьому виданні таким чином: слова *généralissime, général-major, général* у тих випадках, коли вони стосувалися певних історичних осіб, перекладені за допомогою тих титулів, які ці історичні особи фактично мали в період визвольної війни. Наприклад, *généralissime* відносно М. Потоцького перекладено великий коронний гетьман, *général* або *généraux* відносно Потоцького і Калиновського — гетьмані і гетьмани, відносно Шемберга — комісар, відносно Нечая — полковник. Термін *escadron* в більшості випадків, коли це стосувалося польських підроз-

ділів, перекладено терміном корогва; термін *corps* — словом військо, і тільки один раз, коли мова йшла про полки реєстрових козаків, що були приєднані до польського війська Стефана Потоцького, залишено вираз козацький корпус.

У даному виданні примітки автора, а також текстологічні зауваження подані під текстом відповідних сторінок; реальні примітки вміщено після тексту всієї праці Шевальє.

Переклад книги П. Шевальє розраховано на дослідників, які спеціально займаються вивченням історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., і на широкі кола читачів, які цікавляться вітчизняною історією.

ПРИМІТКИ

[1] Питання про службу українського козацтва у французькому війську і про перебування Богдана Хмельницького у Франції можна вважати розв'язаним історичною наукою. Французький посол при польському королі граф де Брежі в 1644 р. порадив кардиналу Мазаріні взяти на службу до французької армії запорозьких козаків, які мають дуже здібного полководця Хмельницького, який при польському дворі користується повагою. Переговори де Брежі з Богданом Хмельницьким тривали досить довго і закінчилися лише в березні 1645 р. Хмельницький разом з старшинами Сірком і Солтенком через Гданськ морем поїхав до Франції. Мабуть, у Фонтенебло 19 квітня 1645 р. Хмельницький особисто вів переговори з французьким командуванням, внаслідок чого близько 2500 українських козаків вступили на службу у французьку армію. У жовтні 1645 р. запорозьких козаків перевезли морським шляхом з Гданська до Кале. Козаки брали участь у війні Франції проти іспанців за Фландрію, зокрема при облозі французькими військами Дюнкерка в 1646 р. вони виступали як самостійна військова частина. Козаки, всупереч сумнівам французького командування, виявили себе здатними для штурму фортеці, де вони відзначалися активністю, і разом з французькими військами брали участь в урочистому вступі в Дюнкерк. Але французьке командування порушувало угоду, козаки були незадоволені і після взяття Дюнкерка частина їх була відіслана до Лотарінгії, а деякі загони перейшли до іспанського війська. Як видно з присвячення книжки Шевальє, на початку 1660 р. у Франції знов були завербовані до війська ті з українських козаків, які уціліли на той час. Дальша доля цих козаків невідома. Невідомо також, чи брав Богдан Хмельницький і його полк безпосередню участь в обороні Дюнкерка; французькі джерела згадують тільки полк Сірка. Відомо лише, що Хмельницький перебував у якихось зв'язках з французьким полководцем принцем Конде. Пізніше, у 1655 р., Богдан Хмельницький під час зустрічі з

французьким агентом, який приїхав на Україну, заявив, що він з задоволенням згадує своє перебування у Франції, розпитував про принца Конде та з гордістю називав його своїм старим вождем. Свідчення Шевальє, сучасника подій, який близько стояв до правлячих кіл Франції і Польщі, про службу запорозьких козаків у французькій армії та про перебування Богдана Хмельницького у Франції має значення важливого історичного джерела для висвітлення цього питання (І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 75—76).— 19.

[2] Десятиріччя, 1652—1662 рр., в історії Польщі, про яке тут іде мова, дійсно було періодом майже безперервних воєн. Битва під Батогом у 1652 р., в якій українське військо під керівництвом Богдана Хмельницького повністю знищило польське військо гетьмана Калиновського; воєнні дії 1653 р. в районі Придністров'я (містечко Жванець та ін.) між польським військом, з одного боку, і українсько-татарським, з другого; російсько-польська війна 1654—1656 рр., шведсько-польська війна 1655—1657 рр.; відновлення воєнних дій між російськими і польськими військами у 1658 р.; конфедерація польської шляхти у Вольборі під керівництвом Свідерського, спрямована проти короля, і інші воєнні дії мали місце на території Польщі в назване десятиріччя.— 21.

[3] Мається на увазі Богдан Хмельницький. Сприйнявши наклепницькі вигадки польських магнатів, сучасників подій, Шевальє неправильно вважає головною рисою характеру Богдана Хмельницького честолюбство. Насправді вирішальна риса характеру керівника визвольної війни українського народу — це його палкий патріотизм і любов до рідного народу.— 21.

[4] Борисфен — старогрецька назва Дніпра. На протязі багатьох століть вона вживалася в римській і західноєвропейській літературах.— 23.

[5] Пояснення назви «козак» вправністю та спритністю носіїв цього найменування, які своєю вправністю нагадували, мовляв, диких кіз, і співзвучністю цієї назви із словом «коза» було дуже поширене в польській історіографії XVII ст. Так, П. Пясецький, старший сучасник Шевальє, раніш останнього виклав це тлумачення в своєму творі «Chronica gestorum in Europa singulariorum recentiorum» («Хроніка деяких новіших подвигів, що відбулися в Європі»), який вийшов з друку в Кракові першим виданням у 1645 р., другим — у 1648 р. Історична думка вже в XVIII ст. відмовилася від цього поверхово-натуралістичного і формально-лінгвістичного тлумачення назви «козак». Наукове пояснення походження козацтва і його назви див. Історія Української РСР, т. I, К., 1955, стор. 146—148.— 23.

[6] Сігізмунд I Старий був королем Польщі і великим князем литовським протягом 1506—1548 рр. Звістка Шевальє про те, що козацтво існувало і до королювання Сігізмунда I, відповідає історичній дійсності. Так, М. Бельський у своїй «Хроніці» вперше згадує про козаків під 1481 р.: під час тодішньої війни між поляками і татарами козаки були провідниками для поляків. У привілеї великого князя Олександра Києву від 1499 р. було визначено мито, яке київським міщанам дозволялося брати від козаків за рибальський промисел на київських уходах. За Сігізмунда I українське козацтво вже відігравало помітну роль у воєнній і політичній історії Польщі і Литви.— 23.

[7] Під впливом класово-обмеженої і націоналістичної концепції польського магнатства і шляхти Шевальє неправильно зводить до піратства тривалу волелюбну боротьбу українських козаків проти справді піратських нападів татарських феодалів і хижацької експансії Туреччини на Україну.— 23.

[8] Галера — дерев'яне гребне військове судно близько 40—50 метрів в довжину, 4,5—7,5 метрів ширини. Була на озброєнні флотів до кінця XVIII ст.— 23.

[9] Стефан Баторій був королем Речі Посполитої в 1576—1586 рр. Хоч вперше українських козаків у кількості 300 чоловік було взято на королівську службу ще за Сігізмунда II Августа в 1572 р., але певний устрій козацького реєстрового війська було здійснено саме за Стефана Баторія. Кількість реєстрового війська за нього було значно збільшено, і воно стало постійно діючим. Призначення цього війська було двоїстим; по-перше, воно мало стояти на охороні кордонів Речі Посполитої проти татар та інших зовнішніх ворогів, а по-друге, бути збройною підпорою магнатсько-шляхетського уряду в його боротьбі проти «свавілля», тобто проти селянсько-козацьких і міських народних мас, які не бажали коритися кріпосникам-колонізаторам. Другого призначення реєстрового козацтва Шевальє не розумів або, може, свідомо не хотів підкреслювати.— 24.

[10] Річ Посполита (польське rzeczpospolita, переклад латинського res publica — спільна справа) — найменування польської феодальної держави, що ввійшло в ужиток у XV ст. З часу Люблінської унії 1569 р. це найменування стало офіціальною назвою об'єднаної польсько-литовської держави. На чолі Речі Посполитої стояв король, який обирався магнатсько-шляхетським сеймом. Зрідка під назвою Річ Посполита розумілися сейм і сенат Польської республіки, ще рідше — тільки сенат (див., наприклад, стор. 75 цього перекладу).— 25.

[11] Тут у тексті має місце помилка або ж плутанина в опису подій. Виступ козаків під проводом Івана Підкови (він же Сер-

пяга, Волошин), відбувся в 1577 р., але не як повстання, а як похід у Молдавію, де Підкова мав намір стати господарем.— 26.

[12] Наливайко Северин — козацький отаман і керівник великого селянсько-козацького повстання на Україні в 1594—1597 рр. проти польських і українських землевласників — магнатів і шляхти. Після вдалих походів у Молдавію, Угорщину та проти татар і турків, у 1595 р. Наливайко очолив повстання в Подолії і на Волині, звідки повстанці направилися в Білорусію. Під тиском переважаючих сил польсько-литовського війська Наливайко змушений був відступити на Україну. Після невдалих боїв з польсько-шляхетськими загонами під Білою Церквою Наливайко повів повстанців на Лівобережжя, маючи на меті відступити в межі Російської держави. В травні 1596 р. війська Наливайка були оточені шляхетськими військами на річці Солониці під Лубнами, де більше двох тижнів чинили героїчний опір переважаючим силам ворога. Наливайко був схоплений шляхтою і після жорстоких катувань страчений у Варшаві 11 квітня 1597 р.— 26.

[13] Саваконович — це гетьман реєстровців Сава Кононович, який був обраний 1637 р. на противагу Томиленкові і Павлюкові. Кононович вів лінію на угодовство з шляхтою і польським урядом. Павлюк і Томиленко очолили повстанський рух козацтва і селянства, спрямований проти польської шляхти. Вони закликали козаків і селян громити не тільки шляхту, а й зрадницьку частину старшини. Кононовича було вбито повсталими козаками в тому ж 1637 р.— 28.

[14] Після страти зрадника Кононовича повстання набрало широкого розмаху, охопивши Київщину, Полтавщину, Чернігівщину. Але в грудні 1637 р. польське військо під командуванням Потоцького розбило повстанців під селом Кумейками недалеко від Корсуня.— 28.

[15] З-під Кумейків уцілілі частини повстанців на чолі з Дмитром Гунею відступили до Боровиці, де були примушені припинити нерівний бій. Павлюка і ще кількох видатних ватажків повстанців було схоплено польською шляхтою і страчено. Незважаючи на це, в 1638 р. повстання нереєстрових козаків спалахнуло з новою силою і охопило ще більшу територію.— 29.

[16] За ординацією 1638 р. польський король призначав від сейму до сейму комісара і полковників для командування козацьким військом тільки з польської шляхти.— 30.

[17] З 1337 по 1453 р. між Англією і Францією тривала війна, відома в історії під назвою Столітньої. В останнє двадцятип'ятиріччя цієї війни серед французького народу розгорнувся великий патріотичний рух, спрямований проти нашестя англійців і зв'яза-

ний з ім'ям Жанни Д'Арк. Складовою частиною цього руху було утворення загонів добровольців, переважно з селян, під назвою «вільні стрільці». Шевальє змішує загони «вільних стрільців» з регулярним військом, яке вперше було організовано у Франції також за часів Карла VII.— 30.

[18] Французька миля дорівнювала 4452 метрам.— 32.

[19] Стопа — старовинна міра довжини, яка дорівнює 28,8 сантиметра.— 32.

[20] Фальконети — малокаліберні гармати, з яких стріляли свинцевими ядрами.— 34.

[21] Аркебузи — старовинні гнотові рушниці, що ввійшли в ужиток у XV ст.— 34.

[22] Чорною Руссю називали в Польщі у XVI — XVII ст. південно-східну частину сучасної Білорусії з містами Бобруйськом, Речицею, Несвіжем, Слуцьком, Слонімом та іншими — приблизно сучасну Гомельську та частину Могильовської області,— саме ту частину Білорусії, яку раніше від інших було приєднано до Литви.— 38.

[23] Тут мається на увазі Руське воєводство, тепер основна частина території західних областей України.— 38.

[24] Підкреслювання Шевальє негативних рис, які начебто властиві українцям, безперечно, навіяні польсько-шляхетським оточенням, в якому перебував автор під час своєї мандрівки по Польщі.— 44.

[25] Крім наведених фантастичних даних про шляхи поширення хвороби і т. д. автор змішав тут ревматизм з хворобою «ковтун»; до речі, в народі і ревматизм і ковтун називаються «гостець».— 46.

[26] Помилковість цього твердження нині загальновизнана. Українська мова не діалект польської чи будь-якої іншої мови, а самостійна мова, яка історично склалася в XIII—XV ст. на основі древньоруської мови.— 46.

[27] Загальновідомо, що хрещення Русі відбулося в Києві у 988 р.— 46.

[28] Гангрський місцевий, або спеціальний (на відміну від вселенського) церковний собор відбувся в 340 р. Хоч склад собору був обмежений — на ньому були присутні лише єпископи Ближнього Сходу,— ухвали його на протязі століть високо шанувалися православною церквою.— 48.

[29] Православна церква визнає для себе обов'язковими ухвали таких семи вселенських соборів: Нікейського першого, що відбувся в 325 р.; Константинопольського першого, що відбувся в 381 р., Ефеського — 431 р., Халкедонського — 451 р., Константинопольського другого — 553 р., Константинопольського третього —

680—691 рр. і Нікейського другого — 783—787 рр. Католицька церква не визнає вселенським Халкедонського собору, але визнає такими ще чотирнадцять соборів, останній з яких — Ватіканський — відбувся в 1869—1870 рр.; на ньому було оголошено догмат «непогрішимості» папи.— 48.

[30] Автор тут помилився: різниця між григоріанським та юліанським стилями у XVII ст. була не в 15, а в 10 днів.— 51.

[31] Пояснення автора, що Брестська церковна унія була зумовлена посиленням протестантського релігійного руху на Україні і в Білорусії, звичайно, поверхове і недостатнє. Представниками православного духовенства, які схилилися до унії з католицькою церквою і поїхали до Риму в 1595 р., були луцький єпіскоп Кирило Терлецький і брестський єпіскоп Іпатій Потій. Про причини церковної унії 1596 р. та її наслідки див. Історія Української РСР, т. I, стор. 174—177.— 52.

[32] Тридентський церковний собор відбувся в 1545—1563 рр. з великими перервами. Собор підвів підсумки тривалій реакційній боротьбі католицької церкви проти спроб її реформувати і остаточно встановив і затвердив догмати католицької релігії. Православні не визнали і не визнають рішень Тріденського собору і не вважають його вселенським.— 52.

[33] Флорентійський церковний собор 1428—1439 рр. формально оголосив об'єднання східної (православної) і західної (католицької) церков. Релігійна основа об'єднання полягала у загальному визнанні католицьких догматів про походження святого духа і від отця і від сина і про зверхність римського папи, а також в оголошенні допустимими як католицьких, так і православних релігійних обрядів. Флорентинська унія була продиктована, з одного боку, прагненням Візантійської імперії, існуванню якої загрожувала смертельна небезпека з боку османських турків, ціною унії добитися збройної допомоги західноєвропейських держав і, з другого боку, прагненням Ватікана підкорити своїй зверхності православну церкву. Більшість православного духовенства була проти унії і зразу ж після Флорентійського собору розгорнула боротьбу проти неї. Західноєвропейські держави не подали допомоги Візантії. Остання в 1453 р. була остаточно підкорена турками. Всі ці події звели Флорентинську унію нанівець.— 52.

[34] Тартар, за древньогрецькою міфологією,— це підземний світ, в якому знаходиться пекло, а не ріка, як пише Шевальє.— 54.

[35] Точніше, його наступник Саргон II.— 54.

[36] Мамелюки (первісне значення слова — «раби») — особиста військова гвардія єгипетських султанів, вперше створена в XIII ст. з 12 000 кавказьких та тюркських полонених, куплє-

них у татаро-монгольського завойовника Чінгіс-хана. Мамелюки були наділені землею в різних частинах Єгипту. Час від часу їх лави поповнювалися за рахунок купівлі рабів чи полонених на східних, переважно кримських невільничих ринках. Мамелюкські беї, які були одночасно найбільшими землевласниками-воєначальниками, фактично владарювали в Єгипті до початку XIX ст., коли султан Мухамед-Алі знищив понад 400 бейських родин.— 60.

[37] Туаз — старовинна французька міра довжини, що дорівнює 1,95 метра.— 69.

[38] Насправді Богдан Хмельницький був одним з освіченіших політичних діячів свого часу. Що ж до населення України першої половини XVII ст. взагалі, то, як свідчать літературні пам'ятки того часу, зокрема твір Павла Алеппського «Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века» (изд. «Общества истории и древностей российских», М., 1896—1900, вып. IV, стор. 2), письменність була досить поширена не тільки серед шляхти і міщанства, але й поміж козацтва і селянства; серед привілейованих верств людності було чимало досить освічених людей,— 75.

[39] Джерела («Літопис Самовидця», донесення російського гінця Кунакова, донесення венеціанського посла Тьєполо та інші) вказують на те, що польський король Владислав IV таємно від польського сенату і сейму («Речі Посполитої», за висловом Шевальє) вів у 1645—1647 рр. переговори з Богданом Хмельницьким про створення численної козацької армії для війни з татарами і турками; Богдан Хмельницький використав кошти, відпущені королем, для озброєння перших козацьких загонів, що повстали наприкінці 1647 р. Частина польських шляхетсько-буржуазних істориків заперечувала будь-які таємні зносини Владислава IV з Богданом Хмельницьким. Повідомлення П. Шевальє з цього питання є важливим додатковим доказом правдивості даних Самовидця, Тьєполо та інших.— 76.

[40] Тобто від війська великого коронного гетьмана М. Потоцького і польного гетьмана М. Калиновського.— 77.

[41] Як видно з листа Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р. (див. «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах», т. II, М., 1954, сор. 32—33), український козацький гетьман довідався про смерть польського короля Владислава IV з листа Домініка Владислава Заславського і з листа Адама Киселя, які він одержав майже одночасно.— 83.

[42] Маємо тут один з проявів класового презирства представника класу феодалів до селян і козаків, які не тільки в боях,

але й на радах старшини та війська взагалі відстоювали волю і інтереси українського народу.— 85.

[43] Максим Кривоніс, один з найвидатніших ватажків українського селянства і козацтва часів визвольної війни проти магнатсько-шляхетської Польщі, не «пустошив Русь і Поділля», а тільки руйнував магнатські і шляхетські замки та маєтки. Класова належність Шевальє і його симпатії до Польщі виявилися і в тому, що він жодним словом не згадав про жорстокості польських магнатів і шляхти у відношенні української людності, зокрема про нелюдські жорстокості князя Ієремії Вишневецького.— 87.

[44] Автор помилився. С. Осінський у 1648 р. був не польним гетьманом, а обозним Великого князівства Литовського.— 87.

[45] Тоді Бразілія перебувала під владою Іспанії з 1580 р. В 1624 р. Нідерландська вест-індська компанія, воюючи проти Іспанії, захопила тодішню столицю Бразілії Бахію, а до 1644 р. оволоділа всією країною. Польський шляхтич Криштоф Арцішевський, який був засуджений до інфамії (безчестя), виїхав у 1623 р. до Нідерландів і там поступив на військову службу. Закінчивши військову академію в місті Лейдені, він у 1629 р. як нідерландський офіцер поїхав до Бразілії, де воював проти іспанців, командуючи артилерією. В 1645 р. він повернувся у Польщу. Воював проти українського війська під Львовом. Помер у 1656 р.—90.

[46] Мала Польща (Малопольща) — історична назва південної частини Польської держави, що в основному відповідає теперішньому Краківському, Жешувському і Люблінському воєводствам.— 90.

[47] Кількість українського селянсько-козацького війська, що облягало Львів, тут значно перебільшена.— 90.

[48] Мова йде про широкий громадсько-політичний рух у Франції проти абсолютизму, відомий під назвою фронди. Цей рух було викликано почасти впливом англійської буржуазної революції XVII ст., а головним чином податковим гнобленням уряду Мазаріні та злигоднями Тридцятилітньої війни (1618—1648). Повстання селян і демократичні виступи в окремих містах, як, наприклад, в Бордо, набули характеру буржуазно-демократичного руху. Однак паризька буржуазія і члени парламенту, злякавшись широкого розмаху народних заворушень та вимог проголошення республіки, визнали за краще укласти угоду з королівським двором. Внаслідок цього народні рухи було придушено, а результати боротьби пануючі класи використали в своїх інтересах.— 90.

[49] Шевальє помилково називає Миколу Остророга графом. Нижче, на стор. 115, він називає його князем. Насправді М. Остро-

рог не мав успадкованого титулу, а був лише великим польським магнатом.— 92.

[50] Каролюс — старовинна французька, а також фландрська і лотарінгська розмінна срібна (білонна) монета. Її не слід змішувати з англійською золотою монетою під тією ж назвою, що була випущена в обіг в першій половині XVII ст. за Карла I Стюарта і дорівнювала 20 шілінгам. Півторак — монета в півтора польського гроша, вперше викарбована за Сігізмунда III.— 96.

[51] Очевидно, мова йде про князя Д. Заславського, який успадкував маєтки князів Острозьких.— 102.

[52] Адам Кисіль.— 110.

[53] Лев Казімір Сапєга.— 110.

[54] Тут у тексті помилка. Сандомирське воєводство було вакантне не в зв'язку з смертю князя Домініка Заславського, а внаслідок усунення його з посади — явищем в історії феодальної Речі Посполитої, правда, дуже рідким. Пізніше Д. Заславського було призначено краківським воєводою.— 115.

[55] Тут в тексті теж помилка. Мова йде про М. Осторорога, великого коронного підчашого. Назва староства «несевіцьке», очевидно, перекручена. М. Осторорог був старостою дроговицьким. Рід князів Острозьких припинився до визвольної війни 1648—1654 рр.— 115.

[56] Самогітський воєвода — це жмудський воєвода. Жмудь, Жмудське князівство, Жмудська земля, латинською мовою Самогітія,— північно-західна частина Великого князівства Литовського, що прилягала до Курляндії, Балтійського моря і Пруссії.— 116.

[57] Російські джерела (див. «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», т. III, Спб., 1863, стор. 298) називають ватажка повстання в Бобруйську «Поддубский».— 118.

[58] Терміном «Корона» визначалася Польща, Польське королівство у власному розумінні цього слова. З часу об'єднання Польщі і Литви на Люблінській унії 1569 р. в феодальну федеративну державу — Річ Посполиту термін «Корона» вживався саме для визначення польської частини федерації. Вищі урядовці Польщі (наприклад, канцлер, гетьман) на відміну від вищих урядовців Литви називалися коронними.— 126.

[59] Порта — в літературі і в європейських дипломатичних документах XVI — початку XX ст.— офіційна назва турецького уряду, власне — канцелярії великого візира і дивана (державної ради) Турецької (Оттоманської або Османської) імперії. Іноді словом Порта визначали Оттоманську імперію. Назва походить від французького слова *porte* чи латинського слова *porta* — двері,

ворота, вхід, тобто вхід до канцелярії великого візира. Вживалися також терміни: Оттоманська Порта, Висока Порта, Блискуча Порта.— 127.

[60] Данило Нечай — найвидатніший після Максима Кривоноса керівник повсталого українського селянства, сподвижник Богдана Хмельницького, брацлавський полковник, оспіваний в народних піснях і думах, вів запеклу боротьбу проти польської шляхти і магнатів, які після Зборівського миру намагалися вогнем і мечем знову повернути українських селян у слухняних кріпаків. Шевальє слідом за польськими магнатами приписує Нечаєві надмірні жорстокості.— 138.

[61] Мабуть, тут іде мова про полковника Канівського, який згадується в документі від 13 вересня 1648 р., опублікованому в «Памятниках, изданных Киевской комиссией для разбора древних актов», т. I, отд. 3, Киев, 1848, стор. 257. В літопису С. Величка (т. I, Киев, 1848, стор. 300) його ім'я назване серед козацьких полковників, які загинули під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.— 140.

[62] Граф Лешно — це граф Владислав Лещинський, який походив з міста Лешно (див. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego, Kraków, 1897, стор. 325).— 142.

[63] В тексті, безумовно, помилка. Описані тут події мали місце 28 червня. Далі автор датує події правильно.— 144.

[64] Події, описані тут, мали місце 29 червня.— 146.

[65] Мова йде про синів Яна (Якуба) Марковича Собєського — Марка, старосту красноставського, і Яна, який згодом став польським королем під ім'ям Яна III.— 146.

[66] Очевидно, мова йде про М. Осторорога (див. прим. 55).— 151.

[67] Тоді брестським воєводою був Ян (Якуб) Щавінський.— 151.

[68] Див. примітку 18.— 151.

[69] Мова йде про рейхсталери — срібні монети, подвійні гульдени, вагою понад 15 грамів; своє походження вони ведуть від монети, вперше випущеної в 1517 або 1518 р. графами Шлік в місті Іоахімсталі; монети, карбовані на зразок іоахімсталера, під різними назвами існували в багатьох державах Західної Європи.— 154.

[70] Хелмнським або кульмським (від німецької назви міста Хелмно) біскупом був Андрій Лещинський, якого після смерті Ю. Оссолінського призначено великим коронним канцлером.— 156.

[71] Під впливом польсько-шляхетського оточення Шевальє перебільшує жорстокості українських козаків.— 159.

[72] Загальна нарада всіх керівників і офіцерів польської армії, точніше так зване рицарське коло шляхти, відбулася під самим Берестечком. Можливо, що урочище, де відбувалася ця нарада, в ті часи називалося «Орля», бо населеного пункту під такою назвою в районі Берестечка у джерелах та в літературі немає.— 166.

[73] У автора тут очевидна помилка. В 1651 р. в червні місяці в Польщі виникло повстання під керівництвом Костки Напєрського; Ракочі, семиградський князь і угорський король, тоді лише збирався вступити у війну з Польщею.— 168.

[74] Київський полковник Антон Жданович.— 169.

[75] Петро Потоцький.— 170.

[76] Тут, мабуть, слово «прикордоння» вжито в тому ж розумінні, в якому часто вживалося слово Україна. Козаки вимагали залишення за ними території Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств.— 178.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Авраам — за біблійною легендою родоначальник єврейського народу.— 53.

Адріан I — папа римський (772—795).— 48.

Антон — див. Жданович Антон.

Арцішевський Криштоф (1592—1656) — польський офіцер, начальник артилерії.— 90, 195.

Аттіла (пом. 453) — гуннський цар, завойовник.— 93.

Байбуза — шляхтич, який убив Данила Нечая.— 138.

Балабан — полковник польської армії.— 155.

Барбен Клод — французький друкар XVII ст.— 185.

Барлінський (Бартлінський) Тібурц — посланець польського короля Яна Казіміра до московського царя Олексія Михайловича в 1650 р.— 132.

Баторій Стефан — див. Стефан Баторій.

Берг — підполковник польської армії.— 171.

Богун Іван (пом. 1664) — вінницький, потім брацлавський полковник, один з найвидатніших керівників визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., сподвижник Богдана Хмельницького.— 138, 160.

Боплан Гійом (нар. в кінці XVI ст., пом. після 1650) — французький інженер, перебував на службі (1630—1648) у польського уряду, склав цінні карти і опис України.— 16, 43, 46.

Брежі, де — французький посол у Польщі в середині XVII ст.— 7, 18, 184, 188.

Бутлер — ротмістр польської армії.— 100.

Валь — капітан польської армії.— 171.

Василій Великий (329—378) — архієпіскоп кесарійський, визначний діяч православ'я.— 48.

Вейгер Людвік — поморський воєвода.— 90.

Виговський Іван (пом. 1664) — писар Війська Запорозького, потім гетьман; зрадник українського народу, прихильник шляхетської Польщі.— 156, 174, 176.
Вишневецький Дмитро Юрій (нар. близько 1628, пом. 1682) — польський магнат.— 92.
Вишневецький-Корибут Ієремія Михайло (1612—1651) — польський магнат, руський воєвода, прийняв католицтво (1631) і став гонителем православ'я, був душителем селянських повстань в період визвольної війни українського народу.— 87, 92, 95, 97, 99, 115, 130, 132, 142, 143, 145, 147, 150, 164, 171, 195.
Вітовський (Вітуський) Станіслав — сандомирський каштелян, литовський посол до Москви в 1651 р.— 102.
Вітуський — див. Вітовський Станіслав.
Владислав IV (нар. 1595, обраний королем 8.XI 1632, пом. 20.V 1648) — польський король.— 9, 18, 27, 30, 75, 76, 81, 106, 110, 132, 163, 194.
Волович — полковник польської армії.— 116.
Володимир-Святославич — київський великий князь (978—1015).— 46.
Волошин — див. Підкова Іван.
Вольф — краківський губернатор.— 104.
Гансковський — див. Госєвський Вікентій.
Гдешинський Марко — сотник (ротмістр) польської армії, таборовський староста.— 10.
Гереї (Гіреї, Гераї) — династія кримських ханів (XV—XVIII ст.) — хан Менглі-Герей визнав себе (1475) васалом турецького султана.— 68.
Гіза — капітан польської армії.— 105.
Гладкий — ватажок козаків, які обороняли білоруське місто Пропойськ.— 116.
Гладкий Матвій (Максим) — миргородський полковник; посол під час переговорів з поляками під Берестечком.— 155.
Глєбович Юрій Карл — смоленський воєвода, потім жмудський староста.— 169.
Глух Йосип — уманський полковник.— 138.
Гозєвський — див. Госєвський Вікентій.
Голота Ілля — козацький полковник.— 118.
Гонзєвський — див. Госєвський Вікентій.
Гонсєвський — див. Госєвський Вікентій.
Горкуша (Оркюса, Гаркуша), Гарасим — козацький полковник.— 169.
Горш — польський правитель міста Орші.— 116.
Госєвський (Гансковський, Гозєвський, Гонзєвський, Гон-

сєвський) Вікентій (пом. 1662) — литовський стольник і маршалок; був призначений польським комісаром для укладення Білоцерківського договору (1651).— 117, 118, 124, 167, 176.
Григорій I Великий — римський папа (590—604).— 48.
Григорій Назіанський або Богослов (328—390) — єпіскоп константинопольський, захисник православ'я.— 48.
Грудзінський Андрій — рогозинський староста.— 148.
Губальд — генерал-майор (полковник) польської армії.— 104, 153.
Гуня Дмитро — козацький гетьман (1638).— 191.
Густав II Адольф — шведський король (1611—1632).— 74.
Денгоф (Д'енгоф, Енгоф) — сокальський староста.— 104, 148.
Денгоф Ян — полковник польської армії.— 148.
Дженджелій (Джалалій, Желелій) Філон — кропив'янський полковник.— 152, 159.
Дю-Плессі (Дюплессі) — французький полковник на службі у Польщі.— 148.
Жанна д'Арк (1412—1431) — селянка, героїня французького народу.— 192.
Жданович Антон (Антон) — київський полковник.— 169, 198.
Жечицький — шляхтич.— 146.
Жолкевич — див. Жолкєвський Станіслав.
Жолкєвський (Жолкевич) Станіслав (1547—1620) — краківський каштелян, великий коронний гетьман.— 26, 27, 183.
Журдан — ротмістр польської армії.— 146.
Замойський Ян (1541—1605) — великий коронний канцлер.— 90, 147.
Заславський Домінік Владислав (пом. 1656) — коронний конюший, потім сандомирський воєвода, наприкінці життя краківський воєвода.— 115, 147, 194, 196.
Ізмаїл — особа, яку араби вважають своїм предком.— 53.
Іоанн Златоуст (347—407) — визначний діяч і проповідник православної церкви, константинопольський архієпіскоп.— 48.
Іслам-Гірей — кримський хан (1644—1654).— 110.
Ісус Христос — легендарний засновник християнської релігії.— 49.
Казановський Мартин (пом. 1651) — галицький каштелян, потім подольський воєвода.— 146.
Калиновський Мартин (пом. 1652) — польний коронний гетьман, чернігівський воєвода.— 12, 13, 136—140, 142, 147, 178, 186, 189, 194.
Кальвін Жан (1509—1564) — визначний діяч Реформації.— 46.

Канівський (Канович) — козацький полковник.— 140, 171.
Канович — див. Канівський.
Карл (Карл-Фердінанд) (пом. 1655) — брат польського короля Яна Казіміра, вроцлавський біскуп.— 148.
Карл I Стюарт (1600—1649) — англійський король (з 1625).— 196.
Карл VII (1403—1461) — французький король (з 1422).— 30, 192.
Кисіль Адам (нар. близько 1600, пом. 1653) — магнат руського походження, сенатор Речі Посполитої, брацлавський, потім київський воєвода.— 9, 10, 83, 84, 126, 194, 196.
Коморовський Петро — ротмістр польської армії.— 124.
Конде (Людовик Бурбон) (1621—1686) — один з видатних полководців Франції XVII ст.— 189.
Конєцпольський Олександр (1620—1659) — великий коронний хорунжий.— 76, 92, 97, 99, 132, 142, 146, 148.
Конєцпольський Станіслав (1591—1646) — великий коронний гетьман.— 28, 43, 153, 157.
Кононович Сава (Саваконович) — гетьман реєстровців (1637).— 28, 186, 191.
Корецький Самуїл Кароль (пом. 1651) — князь, магнат.— 104.
Косаковський Казімір Микола — брацлавський підсудок, польський комісар при заключенні Білоцерківського договору (1651).— 176.
Кравченко (Кравчинський) — посланець Богдана Хмельницького до М. Потоцького (1650).— 129.
Кравчинський — див. Кравченко.
Кривоніс Максим (пом. 1648) — козацький полковник, керівник повсталого селянства, найближчий соратник Богдана Хмельницького.— 7, 86, 195, 197.
Криса Михайло — переяславський полковник, призначений послом для переговорів з поляками під Берестечком; перейшов на бік поляків.— 155, 156.
Кричевський Станіслав Михайло (пом. 1649) — чигиринський, потім переяславський полковник; загинув у польському полоні від ран.— 118, 119, 124, 125.
Кромвель Олівер (1599—1658) — видатний діяч англійської буржуазної революції XVII ст.; у 1653 р. встановив свою одноосібну диктатуру-протекторат.— 7, 21.
Крустад — французький капітан.— 72.
Кунаков Г.— гонець російського уряду в Польщу.— 194.
Лейнклав (Левенклау) Іван (1533—1593) — німецький історик, довгий час служив у посольстві німецького імператора

в Константинополі; найвизначніший його твір — вісімнадцятитомна «Мусульманська історія».— 53.
Лешно — див. Лещинський Владислав.
Лещинський Андрій (пом. 1658) — хелмнський біскуп, великий коронний канцлер, гнезненський архібіскуп.— 197.
Лещинський Владислав — граф, брестський підкоморій, власник міста Берестечка.— 142, 146, 197.
Лігеза — див. Лігенза.
Лігенза (Лігеза) — перемишльський мечник.— 146.
Любомирський Юрій Себастіан (1616—1667) — краківський староста, великий коронний маршалок.— 104, 142, 146.
Людовик XIV (1638—1715) — французький король (з 1643).— 17.
Лютер Мартин (1483—1546) — видатний діяч Реформації, засновник протестантизму (лютеранства) в Німеччині.— 46.
Лянцкоронський Станіслав (пом. 1657) — кам'янецький каштелян, брацлавський, потім руський воєвода, польний коронний гетьман.— 92, 115, 142, 145, 146.
Магомет (нар. близько 570, пом. 632) — спотворене європейцями ім'я араба Мухаммеда, який вважається засновником ісламу (магометанства).— 66.
Магомет II (нар. 1430) — турецький султан (1451—1481).—58.
Мажен — французький мандрівник.— 54.
Мазаріні Джуліо (1602—1661) — кардинал, перший міністр Франції з 1643 р.— 188, 195.
Макарій — антіохійський патріарх, мандрував по Росії і Україні в XVII ст.— 194.
Маріон Жан — французький офіцер на службі в польській армії.— 28.
Маховський — капітан польської армії, посланець М. Потоцького до Богдана Хмельницького.— 174, 176.
Медель — великий ловчий, полковник польської армії.— 148.
Миколай (IV ст.) — архієпіскоп мірлікійський (міста Міра в Лікії).— 50.
Мінор — полковник польської армії.— 115.
Мірський — генерал-майор литовської армії.— 116, 166.
Міхненко (пом. 1649) — один з керівників козацько-селянського повстання в Мозирі.— 117, 186.
Мустафа-ага — знатний татарин, польський полонений під Берестечком.— 154.
Мухавецький — єзуїт.— 100.
Мухаммед-Алі (1769—1849) — правитель Єгипту з 1805 р.— 194.
Наливайко Северин — козацький отаман, потім гетьман

(1594—1597); керівник великого селянсько-козацького повстання проти польських та українських магнатів і шляхти; схоплений шляхтою, після жорстоких катувань Наливайко був страчений у Варшаві 11 квітня 1597 р.— 26, 27, 191.

Напєрський Костка Олександр Лев, за іншими даними, Бзовський Шимон (пом. 1651) — керівник селянського повстання (1651) в Польщі, який за багатьма звістками діяв у контакті з Богданом Хмельницьким.— 198.

Небаба Мартин (пом. 1651) — чернігівський полковник.— 166, 167.

Невяровіч (Невяровський) Павло — ротмістр польської гусарської корогви.— 124.

Нечай Данило (пом. 1651) — брацлавський полковник, видатний сподвижник Богдана Хмельницького, улюблений герой українських народних пісень і історичних дум.— 136, 138, 186, 197.

Ніколе — французький підполковник — 72.

Нольд — полковник німецького найманого війська у Литві.— 124, 172.

Олександр Казімірович (1460—1506) — великий литовський князь з 1492 р., польський король з 1501 р.— 190.

Олексій Михайлович (1629—1672) — російський цар з 1645 р.— 15, 194.

Опалінський Криштоф (1609—1655) — познанський воєвода.— 146.

Оркюса — див. Горкуша Гарасим.

Осінський Самуїл — обозний Великого князівства Литовського.— 87, 195.

Осколінський Адам Юрій (пом. 1651) — люблінський староста.— 146.

Осколінський Бодеун (Балдуїн) (пом. 1649) — стебницький староста.— 103.

Осолінський Юрій (1595—1650) — великий коронний канцлер, видатний польський політичний діяч другої чверті XVII ст., в 40-х роках XVII ст. підтримував план війни європейських християнських держав проти Туреччини і намагався примирити Польщу з українським козацтвом.— 103, 110, 197.

Острозький — див. Заславський Домінік Владислав.

Острозький — див. Остророг Микола.

Острозькі — князі, великі магнати.— 196.

Остророг Микола (пом. 1656) — коронний підчаший, один з регіментарів польського війська в 1648—1649 рр.— 92, 115, 147, 196, 197.

Отвіновський — королівський тлумач.— 150.
Павлюк (Павлюкус) — справжні ім'я та прізвище — Павло Михайлович Бут; керівник селянсько-козацьких повстань 30-х років XVII ст.; страчений польською шляхтою в лютому 1638 р. у Варшаві.— 8, 28, 191.
Павлюкус — див. Павлюк.
Пац — полковник польської армії.— 116.
Переяславець (Переяславський) Іван — військовий писар, посол під час переговорів з поляками під Берестечком.— 155.
Переяславський — див. Переяславець.
Підкова (Серпяга, Волощин) Іван — козацький гетьман з 1577 р.; страчений в 1578 р. у Львові за наказом польського короля Стефана Баторія.— 8, 26, 190.
Пободайло (Подобайло) Степан — чернігівський полковник.— 118, 125.
Поддубський — див. Подубич.
Подлєк — офіцер литовського війська.— 119.
Подобайло — див. Пободайло.
Подубич (Поддубський) — керівник білоруських повстанців у місті Бобруйському; страчений за наказом Я. Радзівілла в серпні 1649 р.— 118.
Потій Іпатій (Адам) (1541—1613) — володимирський єпископ з 1593 р., київський уніатський митрополит.— 193.
Потоцькі — польські магнати.— 11.
Потоцький Криштоф — литовський віце-маршалок.— 167.
Потоцький Микола (пом. 1651) — краківський каштелян, великий коронний гетьман.— 7, 8, 12, 13, 28, 77, 129, 130, 139, 142, 166, 167, 170, 179, 183, 186, 191, 194.
Потоцький Петро — кам'янецький староста, брацлавський воєвода.— 170, 198.
Потоцький Станіслав — подільський, пізніше краківський воєвода і великий коронний гетьман.— 142, 147.
Потоцький Стефан — син Миколи Потоцького; загинув 15 квітня 1648 р. під Жовтими Водами.— 77, 79, 187.
Птолемей Клавдій (близько 100—178) — знаменитий древньогрецький вчений, географ, астроном і фізик.— 55.
Пшиємський Криштоф — полковник польської армії.— 91.
Пшиємський Сігізмунд — генерал польської армії, начальник артилерії і комісар війська.— 147, 150, 171.
П'ясочин — шляхтич.— 154.
Радзівілли — польські магнати.— 11.

Радзівілл Богуслав (1620—1669) — великий литовський конюший — 116, 145, 171.
Радзівілл Януш (1612—1655) — литовський польний гетьман, потім великий литовський гетьман, комісар під час укладання Білоцерківського договору в 1651 р.— 14, 116, 117, 118, 124, 125, 163, 166, 167, 169, 171, 172, 178, 179.
Ракочі Юрій II (1615—1660) — семиградський князь з 1648 р. до 1658 р.— 168, 198.
Розражевський Яцько — полковник посполитого рушення Калішського і Познанського воєводств.— 148.
Ружицький (Рузуський) — шляхтич.— 104, 186.
Рузуський — див. Ружицький.
Саваконович — див. Кононович Сава.
Сальманазар (Сальманассар) IV — ассірійський цар (727—722 до н. е.).— 54.
Сапєга (Сапіга) Лев (Леон) Казімір (1609—1656) — литовський підканцлер.— 77, 79, 103, 142, 146, 196.
Сапіга — див. Сапєга.
Саргон II — ассірійський цар (722—705 до н. е.).— 193.
Свідерський Стефан — керівник конфедерації 1661 р. проти польського короля Яна Казіміра.— 189.
Селім I (1467—1520) — турецький султан з 1512.— 61, 68.
Серпяга — див. Підкова Іван.
Сефер-казі — візир кримського хана.— 110.
Сігізмунд I Старий (1467—1548) — польський король з 1506 р.— 23,190.
Сігізмунд II Август (1520—1572) — польський король з 1548 р.— 190.
Сігізмунд III Ваза (1566—1632) — польський король з 1587 р.— 26, 90, 196.
Сірко — козацький старшина.— 188.
Собєський Марко (Марек) — красноставський староста.— 146, 197.
Собєський Яків (Якуб) (1596—1646) — краківський каштелян.— 146, 197.
Собєський Ян — див. Ян III Собєський.
Сокол — шляхтич.— 154.
Солтенко — козацький старшина.— 188.
Сосновський — польський правитель міста Слуцька.— 116.
Стадницький — саноцький підстароста.— 146.
Стемпковський Гаврило — брацлавський каштелян, польський посол до Москви в 1651 р.— 142 р.
Стефан Баторій (1533—1586) — семиградський воєвода, польський король з 1576 р.— 24, 29, 190.

Сулейман-ага (Сюлімаз) — посол кримського хана до польського уряду для складання Зборівського договору.— 110.
Сюлімаз — див. Сулейман-ага.
Тамерлан — див. Тімур.
Теодор (Федір) — одне з імен Богдана Хмельницького, грецьке слово, що в точному перекладі означає Богдан.— 30.
Терлецький Кирило (пом. 1607) — луцький і острозький єпископ, один з ініціаторів Брестської церковної унії 1596 р.— 193.
Тишкевич Криштоф — житомирський староста, чернігівський воєвода, великий литовський підчаший.— 148.
Тишкевич Януш — київський воєвода.— 87.
Тізенгаузен — полковник німецького найманого війська у Литві.— 124.
Тімур (по-таджицькому Тімурленг, що означає Тімур-кривий, європейське Тамерлан) (1336—1405) — середньоазіатський полководець і завойовник.— 55, 93.
Томиленко — козацький ватажок, сподвижник Павлюка в селянсько-козацькому повстанні 1637 р.— 191.
Тугай-бей (пом. 1648) — татарський перекопський мурза.— 77.
Тьєполо М.— венеціанський посол у Польщі.— 194.
Улан — міфічний предок татарської династії.— 63.
Улани — міфічна татарська династія.— 68.
Фехтман — полковник німецького найманого війська в Литві.— 124.
Фірлєй Андрій — белзький каштелян, перший регіментар польського війська в 1648—1649 рр., потім сандомирський воєвода.— 91, 92, 94, 95, 99.
Францкевич (Фронцкевич) — польський гусарський полковник.— 124.
Фронцкевич — див. Францкевич.
Хмельницький Зіновій Богдан (близько 1595—1657) — гетьман України, видатний державний діяч і полководець.— 7, 9, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 30, 75—79, 81, 84, 86—87, 89, 91, 92, 94—96, 101, 102, 106, 109, 110—114, 118, 119, 127—136, 138—140, 142, 143, 151, 152, 156, 157, 159, 163, 167—171, 173—179, 181, 183, 188, 189, 194, 197.
Хмельницький Тимофій (пом. 1653) — старший син Богдана Хмельницького.— 129.
Ходоркович — офіцер литовського війська.— 119.
Чаплінський — див. Чапліцький Данило.
Чапліцький (неправ. Чаплінський) Данило — чигиринський підстароста.— 76.

Чарнецький Стефан (1599—1665) — сандомирський хорунжий, пізніше коронний обозний, київський воєвода, коронний гетьман.— 77, 142.

Челебей Магмет — сполячений татарин, капітан польської армії.— 154.

Чінгіс-хан (власне ім'я Темучін) (близько 1115—1227) — монгольський хан-завойовник.— 194.

Чорний — білоцерківський підстароста.— 12.

Шемберг Яцек — польський комісар для управління козаками.— 77, 79, 186.

Шлік — чехословацькі графи, власники металургійних заводів у XVI ст.— 197.

Штраус — капітан польської армії.— 171.

Щавінський Ян (Якуб) Шимон (1577—1673) — брестський воєвода.— 142, 197.

Юськевич — офіцер литовського війська.— 119.

Ян Казімір (1609—1672) — польський король (1648—1668).— 7, 10, 11, 13, 15, 92, 110.

Ян III Собєський (1624—1696) — польський король з 1674 р.— 140, 146, 197.

* * *

Бантиш-Каменський Д. М. (1788—1850) — історик Росії і України.— 6.

Безольді (Безольд) Христофор (1577—1638) — німецький історик.— 6.

Бєльський Мартин (пом. 18.XII 1575) — польський хроніст.— 190).

Бішенг — німецький історик XVII ст.— 6.

Величко Самійло (нар. 1670 — пом. не раніш 1728) — український літописець.— 197.

Голобуцький В. О.— український історик.— 13.

Грондський Самуїл (XVII ст.).— польський історик.— 12.

Грушевський М. С. (1866—1934) — український історик.— 13.

Дядиченко В. А.— український історик.— 13.

Касименко О. К.— український історик.— 13.

Крип'якевич І. П. — український історик.— 13, 189.

Ларус П'єр — видавець французького енциклопедичного словника XIX ст.— 22.

Михаловський Якуб (XVII ст.) — люблінський войський, бечський каштелян, збирач історичних документів; зібрані ним матеріали, цінні для історії України, видані в 1864 р. у Кракові під назвою «Księga pamiętnicza».— 12, 13.

Павло Алеппський — антіохійський архідиякон, автор опису подорожі по Росії і по Україні в XVII ст.— 194.
Пасторій Іоахім (1610—1682) — польський історик.— 12, 13.
П'ясецький Павло (1578—1649) — біскуп, королівський секретар, польський історик.— 189.
Ракушка-Романовський Р. (Самовидець) — український літописець кінця XVII — початку XVIII ст.— 194.
Рігельман О. І.— історик України.— 7.
Самовидець — див. Ракушка-Романовський Р.
Симоновський Петро (1717—1809) — український історик кінця XVIII ст.— 6, 7, 23.
Стецюк К. І.— український історик.— 13.
Твардовський Самуїл (пом. 1660) — польський письменник.— 10.
Тевено Мелькіседек (1620—1690) — французький мандрівник і письменник.— 5.
Шевальє П'єр (XVII ст.) — французький мандрівник і історик.— 5—17, 19, 184, 185—189, 197.
Шевченко Ф. П.— український історик.— 13.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Азіатська Сарматія — назва відноситься до земель, розташованих по середній і нижній течії Волги; веде свій початок від Геродота і Птолемея — 54.

Азія — 53, 58.

Азовське море (Ель Забаш, Лиман, Палюс Меотідський) — 38, 58, 59.

Алмасарай, колишнє невелике місто з ханським палацом на річці Альмі близько Бахчисарая — 59.

Аму-Дар'я (Жегонь, Окс) — 55.

Анатолія (Натолі) — західна частина Малої Азії — 23, 35, 48.

Англія — 5, 7, 21, 191.

Ассірія — стародавня держава в Азії — 54.

Африка — 53, 64.

Бабиця — див. Бобичі.

Бактріана (Бактрія) — стародавня область Середньої Азії, по середній течії ріки Аму-Дар'ї — 55.

Балаклава, місто, тепер районний центр Кримської області — 59.

Балтійське море — 196.

Бар, місто на річці Ров, правій притоці Південного Бугу, тепер районний центр Вінницької області — 25, 43, 87, 139.

Батог, урочище над рікою Південним Бугом біля с. Ладижина, Тростянецького району Вінницької області — 189.

Бахія, місто, колишня столиця Бразілії — 195.

Бахчисарай, місто, колишня столиця Кримського ханства, тепер районний центр Кримської області — 55, 59.

Белзьке воєводство — охоплювало північну частину теперішньої Львівської області з містами Белз та Буськ і північно-західну частину сучасної Польщі з містами Грабовець і Любачув — 90.

Березіна, ріка — 117.

Берестечко, місто на річці Стир, правій притоці ріки Прип'яті, тепер районний центр Волинської області — 11, 13, 141—144, 154, 160, 164, 198.
Бихов, місто на правому березі Дніпра, тепер районний центр Могильовської області Бєларусі — 116.
Біла Церква, місто на річці Росі, районний центр Київської області — 11, 26, 43, 86, 167, 170, 171, 176 — 178, 191.
Білорусія — 191—193.
Ближній Схід — 192.
Блискуча Порта — див. Туреччина.
Бобичі (Бабиця), село на ріці Прип'яті, правій притоці Дніпра, Поліської області Бєларусі — 125.
Бобруйськ, місто на правому березі ріки Березіни, тепер районний центр Могильовської області Бєларусі — 117, 192, 196.
Болгарія — 35.
Бордо — місто у Франції — 195.
Борисфен — див. Дніпро.
Боровиця, село на річці Боровиці, поблизу Дніпра, тепер Чигиринського району Черкаської області — 14, 28, 179, 191.
Боровиччина — 179.
Бразілія — 90, 195.
Брацлав, місто на Південному Бузі, тепер селище міського типу, районний центр Вінницької області — 25, 43, 138, 186.
Брацлавське воєводство — 38, 178, 180, 198.
Брацлавщина — 14.
Брест (Берестів, Берестя), обласний центр Бєларусі — 193.
Броди, місто, районний центр Львівської області — 153.
Бруаж — селище у Франції — 39.
Буг Південний — 43, 138.
Буджак — так звалася приморська частина Бессарабії, територія між нижньою течією Південного Бугу і гирлом Дунаю — 58.
Валахія, князівство; тепер складає південно-західну частину Румунії — 39, 42, 170.
Варшава — 10, 11, 28, 73, 126, 131, 166, 191.
Васильків, місто, районний центр Київської області — 173.
Ватікан, резиденція папи римського — 193.
Велика Татарія — див. Китай.
Велике князівство Литовське — див. Литва.
Величка, місто в Польщі поблизу Кракова — 37.
Верхні Панівці (Панівці), село на річці Смотрич, лівій

притоці Дністра, тепер Кам'янець-Подільського району Хмельницької області — 115.
Вигнанка, село, тепер Луківського району, Волинської області — 142.
Висока Порта — див. Туреччина.
Вишневець, село на річці Горинь, правій притоці Прип'яті, тепер районний центр Тернопільської області — 30, 142.
Вишневецька територія — 30.
Візантія — 193.
Військо Запорозьке — див. Україна.
Вінниця, місто, тепер обласний центр України — 43, 138.
Волга — 58.
Волинське воєводство — 116.
Волинь — 14, 23, 32, 38, 145, 167, 191.
Вольбор, місто в Петроковському воєводстві, в Польщі — 189.
Гангра, місто в Пафлагонії, гірській північній частині Малої Азії, поблизу Чорного моря — 48, 192.
Гданськ, місто і порт у Польщі — 44, 104, 188.
Германівка — див. Красне.
Глиняни, місто, тепер селище міського типу, районний центр Львівської області — 114.
Гомель, місто на річці Сож, обласний центр Бєларусі — 116.
Гомельська область — 192.
Горинь, ріка, права притока Прип'яті — 42.
Городок, місто на ріці Гориць, тепер районний центр Вітебської області.— 117.
Греція — 48.
Десна — ліва притока Дніпра.— 42.
Дніпро (Борисфен) — 16, 23, 24, 28, 29, 32, 34, 35, 42, 58, 70, 76, 77, 79, 87, 118, 124, 134, 166, 189.
Дністер (Тірас) — 42, 58, 74, 170.
Дон (Танаїс) — 32, 58.
Дубно, місто на річці Ікві, правій притоці Стиру, тепер районний центр Ровенської області — 143, 164.
Дунай — 38, 70.
Дюнкерк, місто і порт на півночі Франції — 17, 19, 188.
Ель Забаш — див. Азовське море.
Ефес, древньогрецьке місто на західному узбережжі Малої Азії — 192.
Євпаторія (Козлов), місто на Чорному морі, тепер районний центр Кримської області — 59.
Європа — 44, 53, 189.

Єгипет — 61, 194.
Жванець, містечко при впадінні річки Жванчика в Дністер, тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області — 189.
Жегонь — див. Аму-Дар'я.
Жешувське воєводство — 195.
Жмудь, Жмудське князівство, Жмудська земля (Самогітія) — північно-західна частина Великого князівства Литовського — 196.
Журовиці (вірніше Жировиці), місто в Польщі — 139.
Загалье, село, тепер Хойницького району Гомельської області Бєларусі — 118.
Загатай, землі, населені узбеками — 55.
Замостя — місто в Польщі — 90.
Західна Європа — 185, 197.
Збараж, місто на річці Гнєзні, лівій притоці Серета, тепер районний центр Тернопільської області — 10, 92, 96, 100, 102, 108, 111, 112, 114, 115, 126, 142.
Зборів, місто на річці Стрип, лівій притоці Дністра, тепер районний центр Тернопільської області — 10, 11, 15, 101, 102, 106, 108, 114, 115, 125, 140, 158, 173, 178, 197.
Звяголь — див. Новоград-Волинський.
Золотий — див. Перекоп.
Імаюс, Імаус, у стародавніх греків і римлян назва Гімалайського хребта — 55.
Індія — 60.
Інкерман, урочище поблизу гирла річки Чорної біля Севастополя — 60.
Іоахімсталь, місто в Чехословаччині, центр гірничопромислової округи в XVI ст.— 197.
Іран (Персія) — 60.
Іспанія — 195.
Кале — порт у Франції — 188.
Кам'янець — див. Кам'янець-Подільський.
Кам'янець-Подільський (Кам'янець), місто на річці Смотрич, лівій притоці Дністра, тепер районний центр Хмельницької області — 92, 110, 129, 139, 164.
Каспійське море — 58.
Катай, одна з старовинних західних назв Китаю; в даному разі під цією назвою розуміється територія, підпорядкована татарському ханові.— 55.
Кафа — див. Феодосія.
Київ — 14, 16, 25, 43, 126, 165, 167, 169—172, 182, 190, 192.

Київське воєводство — 12, 38, 116, 180, 182, 198.
Київщина — 14, 191.
Китай (Велика Татарія) — 55.
Кодак, фортеця, побудована поляками у 1635 р. на правому березі Дніпра — 28, 43.
Козлов, перейменована на російську мову татарська назва міста Гезльоф, що означає «тисяча очей», див. Євпаторія.
Константинополь (Царград), місто, столиця колишньої держави Візантії — 23, 32, 35, 60, 68, 72, 192.
Корона — див. Польща.
Корсунь, містечко на річці Росі, правій притоці Дніпра, тепер місто Корсунь-Шевченківський, районний центр Черкаської області — 12, 13, 28, 43, 81, 119, 191.
Корсунська територія — див. Корсуньщина.
Корсуньщина (Корсунська територія) — 30.
Костянтинів — див. Старо-Костянтинів.
Краків, місто на лівому березі Вісли, древня столиця Польщі — 10, 12, 14, 39, 112, 117, 189.
Краківське воєводство — 150, 195.
Красне (Германівка), містечко на річці Красній, лівій притоці Росі, тепер село Обухівського району Київської області — 177.
Красне, містечко на річці Краснянці, правій притоці Південного Бугу, тепер село Тиврівського району Вінницької області — 138.
Крим — див. Старий Крим.
Крим (Мала Татарія, Перекопська Татарія, Таврійський Херсонес, Таврія), татарське ханство — 11, 54, 55, 58—60, 68, 69, 75, 166.
Кульм — див. Хелмно.
Кумейки, село поблизу ріки Тясмину, правої притоки Дніпра, тепер Черкаського району — 14, 191.
Курляндія, герцогство, що існувало в XVI—XVIII ст. на території теперішньої Латвії — 196.
Лейден, місто на заході Нідерландів (Голландії) — 195.
Ленчицьке воєводство — 146, 150.
Летичів, місто при впадінні річок Вовка і Тернової в Південний Буг, тепер селище міського типу, районний центр Хмельницької області — 183.
Лешно — місто в Польщі — 197.
Лиман — див. Азовське море.
Литва (Велике князівство Литовське) — 26, 81, 116—119, 125, 126, 139, 166, 190, 192, 195, 196.
Лівобережжя — 191.

Лівонія, колишня назва території теперішніх Естонії і Латвії — 74.
Лоєв (Лойовогрод), містечко на Дніпрі, тепер селище міського типу, районний центр Гомельської області Білорусі — 118, 137.
Лойовогрод — див. Лоєв.
Лондон — 5.
Лотарінгія — провінція у Франції — 188.
Лубни — 43, 191.
Львів — 90, 114, 195.
Любар (Любартов), місто на лівому березі річки Случ, правої притоки Горині, тепер селище міського типу, районний центр Житомирської області — 167.
Любартов — див. Любар.
Любеч, містечко на річці Ужику, лівій притоці Дніпра, тепер районний центр Чернігівської області — 138, 167.
Люблін, місто в Польщі — 139, 190, 196.
Люблінське воєводство — 195.
Мала Татарія — див. Крим.
Малопольща (Мала Польща), історична назва південної частини Польщі, яка тепер в основному відповідає Краківському, Жешувському та Люблінському воєводствам — 90, 195.
Манкюп (Манкоп, Мангуп), місцевість на південному березі Криму, на схід від Гурзуфа; у стародавні часи тут було розташовано досить велике місто і фортеця — 60.
Мегрелія (Менгрелія, Мінгрелія), область в Грузії — 44.
Мерeч, місто при впадінні річки Меречанки в Німан у Литві — 81.
Мінгрелія — див. Мегрелія.
Міснія — місто в Польщі — 104.
Мозир, місто на річці Прип'ять, тепер районний центр Гомельської області.— 117.
Молдавія, древнє придунайське князівство — 15, 39, 127, 129, 130, 191.
Московія — див. Росія.
Натолі — див. Анатолія.
Несвіж, місто на річці Уші, правій притоці Німана, тепер районний центр Мінської області.— 192.
Нідерланди, держава на Північному Заході Європи, яка в основному відповідає території теперішньої держави Нідерландів (Голландії) — 195.
Нікея, місто в Малій Азії, на березі Нікейського озера, тепер турецьке місто Ізнік — 192.

Німецька імперія — див. Німеччина.
Німеччина — 18, 62, 74, 147.
Новоград-Волинський (Звяголь, Звягель, Звягаль), місто при впадінні річки Смолки в Случ, праву притоку Горині, тепер районний центр Житомирської області — 92.
Окс — див. Аму-Дар'я.
Орля, урочище під містом Берестечком — 166, 198.
Орша, місто при впадінні річки Оршиці в Дніпро, тепер районний центр Вітебської області.— 116.
Османська імперія — див. Туреччина.
Острополь, містечко на річці Случ, правій притоці Горині, тепер районний центр Хмельницької області — 92.
Оттоманська імперія, Оттомани — див. Туреччина.
Оттоманська Порта — див. Туреччина.
Очаків, місто на правому березі Дніпровсько-Бузького лиману, тепер районний центр Миколаївської області — 35.
Паволоч, містечко при впадінні річки Паволочки в Роставицю, тепер село Попелянського району Житомирської області — 43, 167, 170, 171.
Палюс Меотідський — див. Азовське море.
Панівці — див. Верхні Панівці.
Париж — 5, 185.
Перекоп (Золотий), місто на перешийку тієї ж назви, який з'єднує Кримський півострів з материком; тепер село Красно-Перекопського району Кримської області — 58, 69.
Перекопська Татарія — див. Крим.
Перемишль, місто на ріці Сяні в Польщі — 102.
Перемишльське воєводство — 150.
Перемишльщина — 145.
Перенятин, село на річці Лоновці, правій притоці ріки Стир, тепер Червоноармійського району Ровенської області — 144.
Переяслав — тепер Переяслав-Хмельницький — 43.
Переяславська територія — див. Переяславщина.
Переяславщина (Переяславська територія) — 30.
Персія — див. Іран.
Пилявці (Пилява), містечко на річці Ікві, лівій притоці Південного Бугу, тепер село Старо-Синявського району, Хмельницької області — 10, 14, 88, 106.
Південна Русь — див. Русь (Південна).
Південний Буг — див. Буг Південний.
Північ — 18, 34.
Поділля (Подолія), територія теперішньої Вінницької та біль-

шої частини Хмельницької областей — 14, 23, 24, 32, 38, 60, 87, 139, 191, 195.
Подолія — див. Поділля.
Покуття, нагірна частина Східної Галичини між Дністром і Карпатами; тепер входить до складу Івано-Франківської області — 39.
Полісся, місцевість у басейні ріки Прип'яті, яка охоплює декілька областей України та Бєларусі — 116.
Полоцьке воєводство — 160.
Полтавщина — 191.
Польське королівство — див. Польща.
Польща (Корона, Польське королівство, Річ Посполита) — 5—11, 13—18, 20, 22—25, 27, 28, 36, 38, 39, 43, 65, 67, 70, 74—77, 81, 84, 88, 90—92, 94, 97, 106, 110—113, 116, 118, 125, 126, 130, 132—134, 136, 139, 140, 147, 152, 164, 168, 171, 177, 179, 181—184, 189—191, 192, 194—196, 197.
Поляновка, село Вяземського району, Смоленської області, над р. Поляновкою, лівою притокою р. Осьми (ліва притока р. Дніпра), де 17.V 1634 р. було укладено так званий Поляновський мир між Росією і Польщею — 15.
Порта — див Туреччина.
Придністров'я — 189.
Прилуки, місто на річці Удай, правій притоці Сули, тепер районний центр Чернігівської області — 138.
Прип'ять, ріка — 118, 119, 125.
Прінсько — див. Пропойськ.
Пропойськ (Прінсько), містечко при впадінні річки Проні в Сож, тепер село Бихівського району Могильовської області — 116.
Пруссія (Пруси), князівство — 74, 90, 196.
Рєчиця, місто на Дніпрі, нижче гирла Березіни, тепер районний центр Гомельської області — 119, 192.
Рим — 52, 193.
Річ Посполита — див. Польща.
Російська держава — див. Росія.
Росія (Російська держава, Московія) — 5—7, 15—17, 32, 39, 52, 58, 60, 70, 127, 128, 131, 191, 194.
Рось, річка, права притока Дніпра — 42.
Румелія, турецька назва кількох подій Балканського півострова: Болгарії, Сербії, Герцеговіни, Албанії, Македонії, Епіра і Фесалії — 35.
Русь — див. Руське воєводство.
Русь (Південна) — 18, 21, 23, 24, 26, 32, 38, 46, 52, 60, 87, 90, 116, 127, 170, 192, 195.

Руське воєводство (Русь), займало територію Східної Галичини з Львовом, за винятком її південно-східної частини — Червоногродського повіту, і північної частини, що входила до складу Белзького воєводства — 90, 103, 192.
Самогітія — див. Жмудь.
Сандомирське воєводство — 90, 150, 196.
Сир-Дар'я (Шезель, Яксарт), ріка в Середній Азії — 55.
Сіноп, місто і порт на півдні Туреччини — 23, 60.
Сіркасія — див. Черкесія.
Скіфія, назва території північно-західного Причорномор'я, степового Приазов'я, степового Криму, а також просторів Середньої Азії і сучасного Казахстану, яка була населена більш-менш спорідненими між собою іраноязичними племенами, що набули грецької назви скіфи — 55.
Слоним, місто на річці Щарі, лівій притоці Німана, тепер районний центр Гродненської області Бєларусі — 192.
Слуцьк, місто на річці Случі, лівій притоці Прип'яті, тепер районний центр Мінської області — 116, 192.
Случ, ріка, ліва притока Прип'яті — 42.
Смоленськ, місто, тепер обласний центр Російської Федерації — 132.
Согдіана (Согд), древня історична область в Середній Азії, в басейні ріки Зеравшан, теперішня територія Узбекістану і частково Таджикістану — 55.
Сож, ріка, права притока Дніпра — 118, 166.
Сокаль, місто на Західному Бузі, тепер районний центр Львівської області — 139, 141.
Солониця або Матяшівська, річка, права притока Сули — 171.
Старець (Старча), тепер не існуюча права притока Дніпра, яка впадала в нього поблизу гирла Сули — 14, 29.
Старий Крим (Крим), місто в Криму, в XIV—XV ст. було столицею кримських ханів; після приєднання Криму до Росії було перейменовано в Левкополь; тепер районний центр Кримської області — 59.
Стародуб, місто на річці Бабинець, тепер районний центр Брянської області — 116.
Старо-Костянтинів (Костянтинів), місто при впадінні річки Ікопоті в Случ, праву притоку Горині, тепер районний центр Хмельницької області — 42, 88.
Старча — див. Старець.
Стир, річка, права притока Прип'яті — 42, 142, 144, 149.
Сула, річка, ліва притока Дніпра — 118.
Схід — 60, 64, 72, 90.

Таврійський Херсонес — див. Крим.
Таврія — див. Крим.
Танаїс — див. Дон.
Тартар, назва підземного світу за грецькою міфологією — 54.
Татарія, узагальнена назва земель, населених тюрко-татарами — 44, 55.
Тірас — див. Дністер.
Трансільванія (Семиградське князівство), складало північно-східну частину Угорщини; тепер майже вся територія Трансільванії входить до складу Румунії — 16, 39.
Трапезунд (Требізонд), місто і порт в Туреччині — 23, 60.
Трахтемирів, містечко на Дніпрі, тепер село Канівського району, Черкаської області — 14, 24, 28.
Требізонд — див. Трапезунд.
Тренто (латинське Tridentum), місто в Північній Італії — 52, 193.
Триліси, село на річці Кам'янці, лівій притоці Росі, тепер Фастівського району Київської області — 14, 171, 172.
Тридент — див. Тренто.
Турецька імперія — див. Туреччина.
Туреччина (Порта, Блискуча Порта, Висока Порта, Оттоманська Порта, Оттоманська імперія, Оттомани, Турецька імперія) — 17, 59, 126, 127, 134, 139, 169, 174, 190, 196.
Туров, містечко на ріці Прип'яті, тепер селище міського типу, районний центр Гомельської області — 117.
Угорщина — 39, 191.
Україна (Військо Запорозьке) — 5, 6, 8, 9, 11—17, 30, 32, 38, 39, 43—47, 58, 70, 77, 130, 163, 167, 171, 174, 181, 183, 189—194, 198.
Умань, місто на річці Уманці, лівій притоці річки Ятрані, тепер районний центр Черкаської області — 43.
Фастів, містечко на річці Унаві, правій притоці Ірпеня, тепер місто, районний центр Київської області — 14, 43, 171, 172.
Феодосія (Кафа), місто в Криму — 58, 60, 72.
Фландрія, область в Західній Європі, що була населена фламандцями; тепер територія Фландрії входить у склад Бельгії, Франції і Нідерландів (Голландії) — 18, 91, 188.
Флоренція, місто в Італії — 52, 193.
Фонтенбло, місто у Франції — 188.
Франція (Французьке королівство) — 6, 16, 18, 30, 39, 62, 75, 87, 90, 185, 188, 189, 191, 195.
Французьке королівство — див. Франція.

Халкедон (правильніше Калхедон), древньогрецька колонія на східному березі Босфора — 192, 193.
Хелмно (німецьке Кульм), місто на правому березі Вісли, в Польщі — 197.
Херсонесія — див. Крим.
Хотин, місто на Дністрі, тепер районний центр Чернівецької області — 74.
Цехановщина, повіт у Мазовецькому воєводстві, в Польщі — 162.
Череськ — див. Чечерськ.
Черкаси, місто на Дніпрі, тепер обласний центр України — 43, 179.
Черкащина — 179.
Черкесія (Сіркасія), територія на Кавказі — 44, 60.
Чернігів, місто на Десні, тепер обласний центр України — 43, 169.
Чернігівське воєводство — 180, 198.
Чернігівщина — 14, 191.
Чечерськ (Череськ), містечко на річці Чечорі, притоці ріки Сож, тепер селище міського типу, районний центр Гомельської області — 116.
Чигирин, місто на річці Тясмині, правій притоці Дніпра, тепер селище міського типу, районний центр Черкаської області — 43, 138, 152, 181.
Чорна Русь, так називали в Польщі в XIV—XVIII ст. південно-східну частину Білорусії з містами Бобруйськом, Речицею, Несвіжем, Слуцьком, Слонімом та іншими — 38, 52, 74, 192.
Чорне море — 16, 23, 26, 32, 33, 38, 45, 59.
Чорнобиль, містечко при впадінні річки Ужа в Прип'ять, тепер місто, районний центр Київської області — 167.
Чортомлик, річка, права притока Дніпра — 32.
Швеція — 5, 11, 13, 18.
Шезель — див. Сир-Дар'я.
Яксарт — див. Сир-Дар'я.
Ямпіль, місто при впадінні Русавиці в Дністер, тепер районний центр Вінницької області — 43.
Ясси, колишня столиця Волоської землі, тепер місто в Румунії — 128.

ЗМІСТ

А. З. Барабой, Праці П. Шевальє з історії України 5
Панові графу де Брежі радникові короля, членові його ради, генерал-лейтенантові його військ, колишньому його послові в Польщі, Швеції і в інших державах Півночі та Німеччини 18
До читача 20
Розвідка про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків 23
Розвідка про перекопських татар 53
Історія війни козаків проти Польщі 74
Друга козацька війна 126
Додатки . . . . . .
Археографічна довідка 184
Примітки 188
Іменний покажчик 199
Географічний покажчик 210

П'єр Шевальє

ІСТОРІЯ ВІЙНИ КОЗАКІВ ПРОТИ ПОЛЬЩІ

Переклад з французького видання 1663 року.

Упорядкування ілюстрацій
ІВАНЧЕНКА
Юрія Олександровича

Макет та художнє оформлення
ДИННИКА
Івана Гавриловича

Редактор Т. В. Мудрик

Художньо-технічний редактор
Н. А. Турбанова

Коректор А. Л. Вакуленко

Здано до набору 03.06.93. Підписано до друку 03.10.93.
Формат $70 \times 90^{1}/_{32}$. Папір офсетний. Друк офсет. Гарнітура Таймс. Умов. друк. арк. 8,19. Умов. ф.-відб. 8,45.
Облік.-вид. арк. 9,52. Тираж 30 000. Замовлення 745-3.
МП «Томіріс», 252005, Київ-5, вул. Горького, 47

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів, вул. Зелена, 20.

Шевальє, П'єр

Ш37 Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з фр. Ю. Назаренко.— К.: Томіріс, 1993.— 224 с., іл.

ISBN 5—87498—087—3

Автор цієї книги — французький офіцер. 1645 року він командував загоном козаків, які були завербовані французьким урядом в Україні. Загін запорожців брав участь в облозі Дюнкерка під час Тридцятилітньої війни.

У 1653—1663 рр. П'єр Шевальє написав розвідки про Україну, котрі не втратили пізнавального значення й у наш час.

І $\frac{0503020902—026}{93}$ без оголошення

ББК 63.3(4УКР)46

Мешканці України, які називаються козаками і які з гордістю носять це ім'я...
міцні, спритні до всякої роботи,
щедрі і мало дбають про нагромадження майна,
дуже волелюбні і нездатні терпіти ярмо.

П'ЄР ШЕВАЛЬЄ.